

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 07.20.624 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 902.6 (575.2) (043.3)

Алымкожоев Өмүрбек Жумадилович

**ОРУСИЯЛЫК АРХЕОЛОГ Ю. С. ХУДЯКОВДУН КЫРГЫЗ
ТААНУУГА КОШКОН САЛЫМЫ**

07.00.02 – Ата мекен тарыхы

**тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргызстандын тарыхы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Чороев (Чоротегин) Тынчтыкбек Кадырмамбетович -**
тарых илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: **Айдаркул Каана -** тарых илимдеринин доктору, профессор,

Кожобеков Муратбек Чалакеевич -
тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы, археология жана этнография кафедрасы

Диссертациялык иш 2022-жылдын 25-февралында саат 13-00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д. 07.20.624 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720026. Бишкек шаары, Раззаков көчөсү 51а.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көч. 51а) жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин «arabaev. kg» сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 25-январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин доктору

Карыева А.К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Иштин актуалдуулугу. Кыргызстан 1991-жылы мамлекеттик көз каранды эместикке жетишкен соң жана мурдагыдай бир гана партиянын идеологиялык үстөмдүгү жана расмий цензурасы биротоло жоюлгандан кийин, Кыргызстандын бардык тарыхый баскычтарын калыс, бейтарап изилдөө үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Бул мүмкүнчүлүктөрдүн арасында кыргыз тарыхына жана кыргыз таануу тармагына чоң салым кошкон окумуштуулардын өмүрүн жана ишмердигин жаңыча изилдөө үчүн жаралган шарттар да бар.

Дал ушул жаңы кырдаалда постсоветтик кыргыз тарыхнаамасында кыргыздардын этностук тарыхы, этногенези, маданияты боюнча алгылыктуу илимий изилдөөлөр аткарылып жатат. Өткөөл доордо кыргыз тарыхындагы айрым маселелер боюнча айырмалуу көз караштар, талаш-тартыштар дагы эле улантылып жаткандыгы – мыйзам ченемдүү. Кыргыздардын этностук тарыхы, этногенези, этномаданий жалпылыктары тууралуу ж.б. маселелер өзөктүү талаш-тартыш чордонун түзүп келет.

Энесайдагы кыргыздар менен Теңир-Тоодогу кыргыздардын тарыхый жалпылыгына, “кыргыз” этнониминин келип чыгышы маселелерине, Энесайдагы жана Теңир-Тоодогу жана аларга чектеш аймактардагы кыргыздардын этностук-маданий, мамлекеттик-саясий, аскердик тарыхына байланыштуу маселелерди, археологиялык, жазма жана башка булактар аркылуу изилдөөнү жалпы Ички Азия, Борбордук Азия жана Түштүк Сибирдеги курал-жарактын өнүгүү тарыхы жана көчмөндөр цивилизациясынын тарыхы менен айкалыштырып иликтеп келген чыгаан инсан — орусиялык археолог жана тарыхчы, Орусия Федерациясынын Илимдер академиясынын Сибир бөлүмүнүн Археология жана этнография институтунун жетектөөчү илимий адиси, Новосибирск мамлекеттик университетинин Гуманитардык факультетинин Археология жана этнография кафедрасынын профессору, тарых илимдеринин доктору, профессор Юлий Сергеевич Худяков (08.12.1947 – 24.12.2021) болуп саналат.

Жогоруда айтылган байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз тарыхынын комплекстүү маселелеринин көпчүлүгү маркум профессор Ю.С.Худяковдун XX кылымдын 70-жылдарынын ортосунан бери өмүрү өткүчө жүргүзүп келген археологиялык, кыргыз таануу, түркология, этнология, курал-жарак таануу, маданият таануу жана башка тармактарды камтыган илимий эмгектеринде ырааттуу чагылдырылган.

Энесай кыргыздарынын этностук тарыхын комплекстүү иликтөөдө профессор Ю.С.Худяков археологиялык, жазма, этнографиялык, географиялык, тилдик маалыматтар менен бирге кыргыздардын фольклордук материалдарын дагы байма-бай колдонгон.

Маркум илимпоз Ю.С.Худяковдун эмгектерин ар тараптуу талдоо менен бирге кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы этносаясий тарыхын, аскердик тарыхын, социалдык абалын, башка элдер менен болгон дипломатиялык алакаларын, маданий-чарбалык түзүлүшүн жана башка маселелерди жаңыча тактоо да — заманбап кыргыз тарыхнаамасы үчүн ургаалдуу зарылчылык болуп саналат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Кыргызстандын тарыхы кафедрасында аткарылды жана жеке демилгелүү иш болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максаты. Диссертациялык иштин негизги максаты — профессор Ю.С.Худяковдун өмүр жолунун урунттуу учурларын жана чыгармачыл ишмердүүлүгүн изилдеп, анын заманбап кыргыз таанууга кошкон салымын таразалап көрсөтүү.

Жогоруда коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлат:

- Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу илими боюнча ишмердүүлүгүнүн тарых наамасын иликтөө;
- Ю.С.Худяковдун өмүр жолун жана илимий ишмердүүлүгүн изилдөө методдорун аныктап алуу;
- профессор Ю.С.Худяковдун өмүр жолунун баскычтарын жана чыгармачыл ишмердигин ар кыл өңүттө чагылдырган булактарды изилдөө;
- Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу илимине кошкон ар тараптуу салымдарын илимий тактоо;
- Ю.С.Худяковдун өмүрүнө жана анын чыгармачыл ишмердүүлүгүнө байланыштуу маалыматтарды илимий изилдөөнүн объектиси жана предмети катары жалпылап чагылдыруу;
- Окумуштуу Ю.С.Худяковдун илимий-педагогикалык жана чыгармачылык өмүрүнүн баскычтарын тактоо;
- профессор Ю.С.Худяковдун Энесай жана Теңир-Тоо кыргыздарынын байыркы жана орто кылымдардагы этностук тарыхы жаатындагы эмгектерин иликтеп, анын кыргыз тарыхынын талаш маселелерине көз караштарын иликтөө;
- профессор Ю.С.Худяковдун Энесайдагы жана Теңир-Тоодогу кыргыздардын этностук-маданий жалпылыгы жөнүндөгү көз карашын иликтөө;
- профессор Ю.С.Худяковдун кыргыздардын жана “кыргыз” этнониминин келип чыгышын жана чечмеленишин талдоого арналган эмгектерине сереп жасоо;
- профессор Ю.С.Худяковдун кыргыздардын жана аларга коңшу элдердин байыркы жана орто кылымдардагы аскер иши жана курал жарактары жаатындагы изилдөөлөрүнө сереп жасоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- окумуштуу, археолог, кыргыз таануучу, профессор Ю.С.Худяковдун атак-теги, өмүр жолунун урунттуу учурлары жана илимий ишмердиги заманбап Кыргыз тарыхнаамасында диссертациялык деңгээлде биринчи жолу атайын изилденди;
- Энесай кыргыздарынын орто кылымдардагы этностук тарыхы, кыргыздардын аскердик иши, курал-жарактары ж.б. илимий маселелерди иликтөөдөгү жаңы баскычтар профессор Ю.С.Худяковдун илимий көз караштары, тыянактары аркылуу талданды.

- Энесай кыргыздары менен Теңир-Тоо кыргыздарынын этностук, маданий жана башка тарыхый жалпылыктары Ю.С.Худяковдун эмгектерин талдоо аркылуу изилденди;
- “Кыргыз” этнонимин тарыхый-этнографиялык, археологиялык, лингвистикалык изилдөөлөрдүн учурдагы акыбалына илимий анализге алынды;
- Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу илимине, анын ичинде кыргыздардын жана Кыргызстандын байыркы доордогу жана орто кылымдардагы тарыхын изилдөөгө кошкон салымына салыштырмалуу илимий талдоонун негизинде алгачкы ирет диссертациялык деңгээлде жалпыланып баа берилди.

Диссертациялык иштин илимий жана практикалык мааниси.

Изилдөөнүн жыйынтыктары бири-бирине тыгыз байланышкан Теңир-Тоо, Энесай, Борбордук жана Ички Азия чөлкөмдөрүндөгү кыргыздардын этностук, этномаданий жана саясий байланыштарын иликтөөдө, жалпы эле кыргыз улутунун жана кыргыздарга тектеш башка түрк тилдүү калктардын жалпы тарыхын, археологиясын, этнологиясын жана этнографиясын үйрөнүүдө колдонула алат. Ошондой эле, изилдөөдөн келип чыккан тыянактар профессор Ю.С.Худяковдун кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхын изилдөөдөгү ээлеген ордун жана аткарган ролун, ошондой эле, жалпы Евразиядагы көчмөндөр цивилизациясынын тарыхын изилдөөгө кошкон бараандуу салымын терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Диссертациянын материалдары Кыргызстандын жана жалпы эле Борбордук жана Ички Азия, Теңир-Тоо, Энесай чөлкөмдөрүнүн орток жана айырмалуу тарыхтары боюнча жалпылама эмгектерди жазууда, заманбап окуу китептерин даярдоодо көмөкчү болот. Андан тышкары, диссертациянын маалыматтары Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхынын тарыхнаамасы курстарын түзүүдө жана бул жаатта заманбап мультимедиялык колдонмолорду жаратууда баалуу материал катары колдонулушу мүмкүн.

Коргоого сунушталуучу жоболор:

1. Профессор Ю.С.Худяковдун мыкты окумуштуу – кыргыз таануучу болуп калыптанышына илимий мектептен сырткары ата-тегинин, үй-бүлөсүнүн таасири тийген.
2. Ю.С.Худяковдун илимий көз караштары жана тыянактары байыркы жана орто кылымдарда ар кыл чөлкөмдөрдө байырлаган кыргыздардын тарыхы боюнча жаңычыл болуп саналат жана илимий чындыкка төп келет;
3. Ю.С.Худяков “Кыргыз” этноними жаатындагы өз бүтүмдөрү жана орто кылымдардагы Энесай тарыхы үчүн “хакас” этнониминин профессор Л.Р.Кызласов тарабынан “байыркы этноним” катары бир беткей көз карашты таңууланышын ырааттуу сынга алуусу аркылуу “кыргыз” этноними жаатындагы орус тилдүү илимий чөйрөдөгү талкууда объективдүү турумду калыптандырууга зор салым кошкон;
4. Энесай жана Теңир-Тоо кыргыздарынын этностук-маданий, тектик жалпылыгын профессор Ю.С.Худяков ишенимдүү тарыхый-географиялык,

археологиялык, лингвистикалык булактардын негизинде талдап айгинелөөгө аракеттенген.

5. Кыргыздардын жана башка көчмөн уруулардын аскер өнөрүн, курал-жарактарын изилдөөдөгү профессор Ю.С.Худяковдун саамалыктары Евразия тарыхын заманбап изилдөөдөгү, асыресе, Евразиядагы көчмөндөр цивилизациясынын өнүгүүсүндөгү урунттуу жагдайларды иликтөөдөгү жаңычыл мамиле болуп саналат.

6. Профессор Ю.С.Худяков Кыргыз каганаты доорундагы кыргыздардын аскер иши, аскердик өнөрү, курал-жарактарынын өнүгүшү, журт которуулары боюнча жаңы археологиялык жана этнологиялык маалыматтарга негизделген илимий жоболорду калыптандырып, жаңычыл көз караштагы илимий мектепти (анын ичинде анын Кыргызстандагы бөлүмүн) түзүп, анын өнүгүшүнө өбөлгө жараткан.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы, биринчиден, кыргыз таануу жаатында, б.з.ч. I миң жылдыктан — б.з. XVIII кк. чейинки мезгилди камтыйт. Экинчиден, инсан таануу жаатында, XIX кылымдын соңунан — XXI к. башына чейинки мезгилдеги Юлий Сергеевич Худяковдун ата-тегинин жана өзүнүн өмүр жолунун жана чыгармачыл ишмердигинин урунттуу окуяларын кучагына алган убакытты камтыйт.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иш — кыргыз таануунун өзгөчө көйгөйлүү бойдон кала берип жаткан байыркы жана орто кылымдардагы Теңир-Тоо жана Энесай кыргыздарынын этносаясий, этномаданий, социалдык-экономикалык ж.б. тарыхынын тарыхнаамасын изилдөөгө профессор Ю.С.Худяковдун чыгармачылыгына сереп салуунун алкагында салым кошот. Эмгекте инсан таануу багытындагы иликтөө аталган чыгаан илимпоздун жекече өмүр таржымакалынын (анын ичинде сталиндик доордо репрессиялангандыгы мурда ачык айтылбай келген ата-тегинин өмүрүнүн) урунттуу учурларын атайын изилдөө аркылуу жүзөгө ашырылган. Бул изилдөө кыргыз таануудагы худяков таануу багытын ачып берген башаттык салым болуп эсептелет. Демек, бул диссертациялык эмгекте Евразиянын кеңири аймактарындагы кыргыздардын жана аларга жуурулушкан же алардан жиктелип чыккан топтордун этностук тарыхы алгачкы жолу худяков таануу өңүтүнө ширелтилип, ар тараптуу изилдөөгө алынды.

Изилдөөчүнүн жыйынтыктарынын апробациясы: Диссертациялык иштин негизги мазмуну жана илимий тыянактары эл аралык илимий конференцияларда жана илимий журналдар менен жыйнактарда (Орусия, Украина, Кытай, Казакстан), бир катар республикалык илимий жыйындарда, Кыргызстан менен Казакстанда окулган дарстарда, семинарларда, илимий шеринелерде (форумдарда) жана коомдук жыйындарда апробацияланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы: Диссертациялык илимий иштин негизги мазмуну Кыргыз Республикасынын ЖАКы сунуштаган атайын илимий жыйнактарда, чет элдик илимий басылмаларда жана эл аралык, республикалык илимий конференциялардын жыйнактарында жарыяланган илимий макалаларда кеңири камтылды. Жалпысынан диссертациянын темасы

боюнча изденүүчүнүн өзү тарабынан 22 илимий макала жана калемдештик негизде 1 илимий макала жарык көргөн. Андан тышкары, диссертант профессор Ю.С.Худяковдун “Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян” аттуу алгачкы кыргызча китебинин (Бишкек: КУУнун “Университет” басмаканасы, 2013) жооптуу редактору болуп, худяков таанууга анын эмгегин мамлекеттик тилде жайылтуу аркылуу да өз салымын кошту.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Тиркемеде диссертациялык теманы ачууга багытталган сүрөттөр, карталар, глоссарий жана Ю.С.Худяковдун илимий салымдары тууралуу видео тасма камтылган диск (CD) жайгаштырылган.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап **“Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу илими боюнча ишмердүүлүгүнүн тарыхнаамасы”** деп аталып, эки параграфтан турат. Биринчи баптын **“Ю.С.Худяковдун илимий, педагогикалык ишмердүүлүгүнүн тарыхнаамасы”** деп аталган биринчи параграфында кыргыз тарыхнаамасында тарыхчы-илимпоздордун Ата мекендин тарыхына, кыргыз таанууга кошкон изилдөөлөрү боюнча иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Чыгаан тарыхчы, археолог, кыргыз таануучу Ю.С.Худяковдун өмүр жолу, илимий, педагогикалык ишмердүүлүгү жана кыргыз таанууга кошкон салымы боюнча атайын илимий эмгектер жарык көргөн. Ю.С.Худяковдун кыргыз таанууга кошкон салымына арналган илимий макалалардын басымдуу бөлүгү Ю.С.Худяковдун 70 жылдыгына арналган илимий жыйнакта жарыяланган. Изилденип жаткан маселенин изилденүү деңгээлин карап жатып, илимий эмгектердин мазмунуна карап, тарыхнаамасын эки топко бөлүп кароо керек: Ю.С.Худяковдун өмүр жолу, илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн тарыхнаамасы жана Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу илимине кошкон салымынын тарыхнаамасы.

Ю.С.Худяковдун өмүр жолу, илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн тарыхнаамасы. Кыргыз окумуштууларынын ичинен Т.К. Чороев (Чоротегин) Ю.С.Худяковдун өмүр жолу, ата-теги тууралуу изилдөөлөрүн жүргүзүп, бир катар илимий, публицистикалык макалаларын жарыялаган. Т.К.Чороев (Чоротегин) Юлий Сергеевич Худяковдун ата-тегин сурамжылап, баалуу маалыматтарды жарыялаган.

Ю.С.Худяковдун окумуштуу болуп калыптанышы, илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү, кыргыз таануудагы салымдары боюнча М.Кожобеков, К.Табалдыев, О.Солтобаев, О.Каратаев, А.Исаков, Д.Иманова, Ж. Абдиева, З. Ажыматов, А.Ю. Борисенко, Ж.Дүйшеев, К. Жусупов, М.Жусупова, К.Коңкобаев, М. Мамбетакун, Ж.Өмүрова, Чарлз Карлсон ж.б. окумуштуулар ар кыл илимий макалаларында белгилешкен.

РИАнын Сибирь бөлүмүнүн Археология жана этнография институнун Омск филиалынын директору, тарых илимдеринин доктору, профессор Николай Аркадьевич Томилов Ю.С.Худяковдун Түндүк, Борбордук жана Чыгыш Азиянын калктарынын тарыхын жана археологиясын изилдөөдөгү

илимий жетишкендиктерине көңүл бурат. Ал Ю.С.Худяков энесайлык жана теңир-тоолук кыргыздардын жана башка байыркы жана орто кылымдарда Түштүк Сибирдин жана Борбордук Азиянын түрк жана монгол көчмөн элдеринин этномаданий тарыхын жана аскердик ишин изилдөөгө чоң салым кошконун баса белгилейт. Н.А.Томилов Ю.С.Худяковдун жогорку билим берүү системасына кошкон салымына дагы жогорку баа берген.

Ю.С.Худяковдун археолог окумуштууларды жана курал-жарак таануучуларды даярдоодогу салымы тууралуу Л.А.Бобров, В.В.Горбунов, А.А.Тишкин, О.А.Солтобаев, К.Ш.Табалдыев, Г.Ө.Эсеналиева ж.б. тарыхчы, археологдор илимий макалаларында белгилешет. Ю.С.Худяков Сибирде жана Борбордук Азияда анын ичинде Кыргызстанда курал-жарак мектебинин негиздөөчүсү жана жетекчиси болуп саналат. Бул илимий мектептин өкүлдөрүнүн изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүгү Ю.С.Худяков иштеп чыккан көчмөн этностук топтордун жана маданияттардын аскердик иштерин изилдөөнүн комплекстүү аналитикалык моделин жана ушул моделге ылайыктуу курал буюмдарын түрдөштүрүүнүн (классификациялоонун) принциптерин пайдалангандыгы эсептелет.

Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу илимине кошкон салымынын тарыхнаамасы. Тарыхчы, окумуштуу Т.Н.Өмүрбеков (27.3.1955 – 30.7.2019) Ю.С.Худяковдун дээрлик 40 жылда кылган эмгегине атайын сереп салып, анын кыргыз элинин байыркы жана орто кылымдардагы өзгөчө бай тарыхын илимий изилдөөгө өтө зор салым кошконун белгилеген. Тарыхчылар А. Асанканов, В.Я. Бутанаев, Т. Кененсариев профессор Ю.С.Худяковду энесайлык жана алтайлык кыргыздардын, түрктөрдүн, дегеле Борбордук Азиянын элдеринин орто кылымдагы курал-жарактарынын комплекси, аскердик иши, аскердик өнөрү, аскердин бейнеси ж.б.у.с. маселелерди археологиялык казуулардын негизинде терең жана ар тараптан изилдеген окумуштуу катары терең сыпатташат. Профессор В.Я.Бутанаев 1975-жылдан бери Ю.С.Худяков кыргыздардын аскер өнөрүнө арналган бир катар эмгектерди жарыялагандыгына көрсөткөн. Белгилүү тарыхчы, этнограф А. Асанканов Ю.С.Худяков аскердик жана согуш куралдарын изилдөө аркылуу Борбордук Азиянын элдеринин ортосундагы саясий, маданий жана социалдык-экономикалык байланыштарды көрсөткөндүгүн белгилейт.

Ал эми тарыхчы Т.Кененсариев (05.9.1949 – 02.7.2021) Ю.С.Худяковдун энесайлык кыргыздардын курал-жарактарына берген мүнөздөмөлөрүн карап чыгып, орто кылымдардагы кыргыздардын курал-жарактарынын көпчүлүгү “Манас” эпосунда берилген жоо-жарактарына туура келет деп белгилеген.

Кыргыз этносунун этностук тарыхын изилдөө багытында айрыкча олуттуу салым кошкон окумуштуулардын көч башында профессор Ю.С.Худяков турат. Айрыкча, анын түйүндүү көйгөйлөрдү изилдөөдө археологиялык материалдарды колдонушу, кыргыз тарыхынын талаш маселелерин чечүү мүмкүнчүлүгүн айгинелейт. Ю.С.Худяковдун кыргыз этносунун этногенез маселесине арналган иликтөөлөрүнө М.Ч. Кожобеков, Т.К. Чороев (Чоротегин), А.М.Кылычев, Ж.О.Өмүрова ж.б. окумуштуулар баа беришкен.

Биринчи баптын **“Энесай жана Теңир-Тоо кыргыздарынын тарыхый этностук, маданий жалпылыктарынын тарыхнаамасы”** деп аталган экинчи параграфында чыгаан кыргыз таануучу, археолог, профессор Ю.С.Худяковдун изилдеген маселелерине анализ кылууда, алгач бул маселелерди андан мурда изилдеген башка окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн тарыхнаамасы каралды.

Негизинен Түштүк Сибир, Ички жана Борбордук Азияда жашаган калктар, ал аймактарда табылган тарыхый эстеликтер, Энесай кыргыздары менен Теңир-Тоо кыргыздарынын тарыхый-эностук жалпылыгы, маданий байланыштары изилдөөчүлөрдү XVIII кылымдан бери кызыктырып келет. Түштүк Сибирдин калктары боюнча алгачкы материалдарды Даниель Готлиб Мессершмидт, кийинчерээк академиялык II Сибирь экспедициясынын катышуучулары Герхард Фридрих Миллер, Иоганн Георг Гмелин, Иоганн Эбергард Фишер жана Яков Иоганн (Яков Иванович) Линденау ж.б. топтошкон.

Орусия империясынын тарыхнаамачысы, академик Г.Ф.Миллер 1739-жылы Минусинск өрөөнүнө уюшулган экспедицияда XVII кылым – XVIII кылымдын башындагы энесайлык кыргыздардын тарыхына таандык документтердин кеңири фондун чогулткан. И.Г.Гмелин өзүнүн байкоолоруна жана жергиликтүү элдин айтып бергендерине таянып, кыргыз маданиятына тийешелүү болгон эстеликтери бар эски көрүстөн эстеликтерди классификациялоо сунушун берген [63, Б. 9]. И.Е.Фишер жана И.Г.Георги Энесай жана Теңир-Тоо кыргыздарынын жалпылыгы тууралуу маселени көтөрүшкөн.

XIX кылымдын башында энесайлык кыргыздардын Чыгыш Теңир-Тоого көчүшү жана алардын теңир-тоолук кыргыздар менен байланышы тууралуу маселени Юлиус Клапрот жана Карл Риттердин эмгектеринде козголгон. Синолог Н.Я.Бичурин Теңир-Тоо жана Чыгыш Түркстан – кыргыздардын байыркы мекени, алар эч жактан көчүп келбестен, мурдатан ушул аймактарда жашаган деген көз карашын билдирген. Белгилүү казак окумуштуусу Ч. Валиханов кыргыздардын көчүп келиши жөнүндө маселеге токтолуп, кыргыздар XVIII кылымга чейин эле Тенир-Тоодо жашаган деген пикирин билдирген. XIX кылымдын ортосунда байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар жөнүндөгү кытай булактарындагы маалыматтарды берлиндик профессор Вильгельм Шотт жалпылап чыккан. Чыгыш таануучу, түрколог жана этнограф В.В.Радлов Теңир-Тоодо изилдөөлөрүн жүргүзүп, кыргыздар монгол дооруна чейин же монгол доорунда көчүп келген деген бир катар жоромолдорун билдирген.

Көрүнүктүү орус окумуштуусу Н.А.Аристов Энесай кыргыздары менен Теңир-Тоолук кыргыздардын байланышы тууралуу оригиналдуу көз карашын билдирген. Анын оюнча, усундар да байыркы кыргыздардын бир бөлүгү болуп саналган. Н.А.Аристов этнографиялык жана этнологиялык материалдарды анализдеп, байыркы кыргыздар усундардын жана энесайлык кыргыздардын ата теги деген жыйынтык чыгарган.

1925-жылы Н.Н.Козьмин Минусинск аймагынын жергиликтүү калкынын “хакас” деп аталышын, орто кылымдардагы “көчмөн кыргыздарды” жана “жер

иштеткен хакастарды” бири-бирине каршы коюп, чечмелегенге аракет жасаган. 1926-жылы Г.Е.Грумм-Гржимайло Борбордук Азия боюнча жазуу булактарын жалпылап чыккан. Ал кыргыздардын келип чыгышын европеоддик раса менен байланыштырат.

Академик В.В.Бартольд өзүнүн 1927-жылкы жалпылама эмгегинде IX – X кк. кыргыздардын Чыгыш Түркстанды басып алышы убактылуу гана болгон, ал эми кыргыздардын толук көчүшү XV кылымга таандык деген көз карашын билдирген.

1929-жылы С.А.Теплоухов Минусинск аймагындагы маданияттарды классификациялап, орто кылымдарга таандык доорго тийешелүү эстеликтерди бөлүп карады. Алардын арасында “чаа-тас” – кыргыз көрүстөндөрү, “алтайлык түрк” көрүстөндөрү, монгол дооруна чейинки жана монгол доорунун көрүстөндөрү бөлүнүп көрсөтүлгөн.

С.В.Киселев кыргыз коомунун социалдык-экономикалык маселелерине өзгөчө көңүл бурган. Ал Л.А.Евтюхова менен биргеликте IX кылымда кыргыздар аты менен кошуп көмүү салтына өткөндүгү тууралуу илимий жоромолду сунушташкан.

Кыргызстандын археологиялык эстеликтерин көп жылдар бою изилдеген тарыхчы-археолог А.Н.Бернштам кыргыздардын Энесайдан Теңир-Тоого байыркы доордон орто кылымдарга чейин көп баскыч менен көчүп барган деген көз карашын билдирген.

1953–1955-жылдары Кыргызстанда кыргыздардын этногенезин жана маданий генезисин изилдөө максатында Кыргыз археологиялык-этнографиялык экспедициясы иш алып барган. 1956-жылы кыргыз элинин этногенезине арналган илимий жыйындын жыйынтыгында, кыргыз эли жана анын маданияты жергиликтүү ортоазиялык жана көчүп келген борбордук азиялык ар түркүн компоненттерден калыптанган деген тыянак чыгарылган.

1961-жылы К.И. Петров монгол доорунда “кыргыз” этнонимин кабыл алган Алтайдын кыпчак уруулары Теңир-Тоого көчкөн деген көз карашын билдирген.

Кыргызстандык чыгыш таануучу Өмүркул Караевдин (15.10.1930 – 18.09.2002) кыргыз таануу жана булак таануу жаатындагы 1960–2000-жж. опол тоодой эмгеги өз баасын жоготкон жок.

XVII кылымдагы энесайлык кыргыздардын тарыхы С.В. Бахрушин, А. Арзыматов, А.Абдыкалыков, Л.П. Потаповдордун эмгектеринде кенен анализденген.

1971-жылы С.М.Абрамзон Теңир-Тоодогу кыргыздардын этностук тарыхын мүнөздөгөн, этнографиялык материалдарды жалпылап китеп кылып чыгарган. С.М.Абрамзон бул эмгегинде Енисей жана Теңир-Тоо (Тянь-Шань) кыргыздарынын жалпылыгы жок экени эбак эле белгилүү болсо дагы, археологиянын, тарыхтын, тилдин жана этнографиянын маалыматтарын тыкыр изилдегенде ачыкка чыккан алардын ортосундагы кээ бир этногенетикалык байланыштарды толук четке кагуу негизсиз, деген пикирин баса белгилеген.

Окумуштуу Д.Г.Савинов археологиялык табылгалардын мисалында (мисалы, Ак-Бешим шаарчасы, Или дарыясынындагы Текели шаарындагы

көрүстөндөрдү, Кызыл-Кайнар жана Айла-Булак жергелериндеги ж.б. археологиялык табылгаларды) энесайлык кыргыздардын менен Теңир-Тоодо жашаган элдердин маданиятындагы окшоштуктарды көрсөткөнгө аракет жасаган. Ошол эле учурда ал Л.Р. Кызласовдун Теңир-Тоодо энесайдыкына окшош эстеликтер табылган жок деген оюна кошулат. Д.Г. Савинов энесайдыкына окшош археологиялык эстеликтердин жок болушу, IX кылымдын ортосунда кыргыздардын Теңир-Тоого келген деген көз караш туура эмес деген божомолун айткан. Бирок ошол эле учурда Саян-Алтай жана Теңир-Тоонун калкынын башка байланыштары болушу ыктымалдуулугун четке какпайт.

1970-жылдардын ортосунан Түштүк Сибирдеги кыргыздардын эстеликтерин Орусия илимдер академиясынын Сибирь бөлүмүнүн археологдору ишке ашырып баштаган. 1975-жылдан баштап Ю.С.Худяков Минусинск аймагындагы кыргыздардын эстеликтерин изилдейт. 1982-жылдан тартып кыргыз маданиятынын кеч орто кылымдардагы эстеликтерин С.Г.Скобелев, Энесайдагы эстеликтерин жана Ус (Үс) дарыясынын өрөөнүндөгү кыргыздардын эстеликтерин О.А.Митько ырааттуу изилдешкен.

Этнограф Виктор Яковлевич (Астайбек) Бутанаев кыргыздардын Энесайга келиши боюнча маалымат берген сибирдик (анын ичинде хакастык) этнографиялык жана фольклордук булактарды анализдеген. Этнограф И.Б.Молдобаевдин да Теңир-Тоо, Алтай, Сибирдеги чөлкөмдөрдү салыштырып изилдеген этнографиялык-фольклор таануучулук эмгектери жарык көрдү.

1980-жылы "Илим" басмасынын Сибирь бөлүмү тарабынан Ю.С.Худяковдун "Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв." ("Энесай кыргыздарынын VI-XII кк. курал-жарактары") аттуу 12 басма табак көлөмүндөгү тунгуч китеби Новосибирск шаарында жарык көрүп, жаңы кыргыз таануучу катары ал тууралуу жар салды.

Ю.С.Худяков "Кыргызы на Табате" ("Табат өрөөнүндөгү кыргыздар") деген аталыштагы экинчи монографиясын 1982-жылы жарыялаган. Бул эмгегинде Ю.С.Худяков IX-X кк. Кыргыз кагандыгынын мезгилин жалпы эле «кыргыз тарыхынын жылдызга колу жеткен сааты» катары эң жогору баалаган. Ю.С.Худяков IX-X кк. окуялар, бүтүндөй Борбордук Азиядагы этностук тарыхтын салттык багытын өзгөртүп салды, уйгурларды кеңири аймакка чачыратты, кимак-кыпчак бирикмесинин консолидациясына жагымдуу шарт түздү, кыргыздарга Теңир-Тоо тарапка жол ачып берди, монгол тилдүү көчмөндөрдүн дүйнөлүк аренага чыгуусунун алдыңкы доору – прелюдиясы болуп калган деген пикирин билдирген.

Ю.С.Худяков "Энесайдагы кыргыздар" аттуу эмгегинде, “кыргыз” этнонимине байланышкан маалыматтарды илимий коомчулукка сунуш кылган. Ошондой эле Ю.С.Худяковдун В.Я.Бутанаев менен биргелешип жазылган “Энесай кыргыздарынын тарыхы” монографиясы кыргыз таануу жаатында чыккан эң бир баалуу илимий эмгек катары кабыл алынды. Ю.С.Худяков илимий эмгектеринде кыргыз этносу Энесайдан Теңир-Тоого эки баскычта көчкөн деген пикирди колдогон. Биринчиси, IX-X кк. Энесайдан Чыгыш Түркстанга жана Монгол Алтайына көчүшү, II миң жылдыкта кыргыздардын

энесайлык жана чыгыш түркстандык болуп эки этноско ажырашы. Экинчи баскычы – XV к. чыгыш түркстандыктардын Теңир-Тоого көчүп келиши.

Ю.С.Худяковдун кыйыр (Т.Чоротегин, М.Кожобеков ж.б.) жана тикелей (К.Табалдыев, О.Солтобаев ж.б.) шакирттери анын илимий жоболорун тастыктаган бир катар илимий эмгектерди, ал эми Т.Чоротегин менен Т.Өмүрбеков – кыргыз, орус, өзбек тилдеринде окуу китептерди жарыялап келишти.

Азыркы мезгилде байыркы жана орто кылымдарда кыргыздардын маданияты тараган аймактарды тактоо жана кыргыздардын Энесайдан Теңир-Тоого жер которуу жолундагы кыргыз эстеликтеринин жаңы үлгүлөрүн табуу – учурдун актуалдуу маселеси болуп калды. Археологдор Ю.С.Худяков, К.Табалдыев, О.Солтобаев ж.б. дал ушул өңүттө бир катар кызыктуу табылгалар жөнүндө маалыматтарды жарыялашты. Эми бул нукта археологиялык табылгалардан сырткары, этнографиялык, лингвистикалык, фольклордук булактарды изилдөөнү улантуу зарыл. Кыргыз таануу жаатындагы актуалдуу маселелерди изилдөө кыргызстандык окумуштуулардын жана кыргыз тарыхы жана маданияты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн башка өлкөлөрдүн илимий борборлорунун күчтүү аракети менен ишке ашырылуусу шарт.

“Изилдөөнүн булактык базасы, методологиясы жана методдору” деп аталып үч параграфтан турат. Бул баптын биринчи параграфы **“Илимий изилдөөнүн объектиси жана предмети”** деп аталды. Чыгаан окумуштуу, профессор Юлий Сергеевич Худяковдун жалпы өмүр жолу жана изилдөөчүлүк ишмердиги — илимий изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Муну кош канат мерчем дешке болот. Бир жагынан, илимпоз Ю.С.Худяковдун өмүрүнүн буга чейин кеңири коомчулукка анчейин билинбеген барактары; экинчи жагынан — кыргыз таануу, кыргыз археологиясы, кыргыз этностук тарыхы башка сибир таануу, түркология, Евразия көчмөндөр цивилизациясы маселелерине чиеленишип изилденген худяковдук көп тарамдуу илимий жана илимий-педагогдук ишмердүүлүк.

Илимий иштин предмети дагы эки тарамдуу: биринчиден, Ю.С.Худяковдун өмүр таржымакалынын урунттуу учурлары анын ата-тегинин буга чейин көмүскөдө болуп келген тагдырына, сталиндик доордогу репрессияларга, Юлий Худяковдун жаштайынан эле (мурда соттолгон атасынын геологдук тагдыры менен байланыштуу) Түштүк Сибирдеги ар кыл чакан этностор байырлаган аймактарды кезип, чөлкөмдөгү түрк жана монгол элдеринин турмушун өз алдынча байкоосуна, Новосибирск университетинин Гуманитардык факультетинин тарых адистиги боюнча студенти кезинде археологиялык изилдөөлөргө ырааттуу катышуусуна, совет доорундагы СССР ИАсынын Сибирдеги бөлүмүндөгү академиялык эркин чөйрөдө адис катары жетилишине байланыштырып изилдөө жааты; экинчиден, профессор Юлий Сергеевич Худяков баралына жеткен археолог, курал-жарак таануучу, кыргыз таануучу, этнолог, сибир таануучу катары көп тарамдуу илимий ишмердикти жүзөгө ашырган чактагы анын өтө бай чыгармачыл дүйнөсүнүн тийешелүү өңүттөрүнө ар тараптуу сереп салуу жааты.

Экинчи баптын экинчи параграфы **“Профессор Ю.С.Худяковдун өмүр таржымакалын жана илимий ишмердүүлүгүн чагылдырган булактар”** деп аталат. Белгилүү кыргыз таануучу жана археолог Ю.С.Худяковдун өмүр жолуна жана илимий иштерине арналган тарыхый булактар маалыматтык сактоо өзгөчөлүгүнө карата бир нече топко бөлүнүп, аларга талдоо жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн тарыхый булактары төрт топко бөлүндү.

Биринчи топко кыргыз таануунун ар кыл маселелерин чагылдырган Ю.С.Худяковдун илимий эмгектери жана көлөмдүү макалалары киргизилди. Аталган булактардан булак таануучулук баалуулугу, биринчиден, илимпоздун эмгектеринде кыргыз таануу багытындагы кыргыздардын этногенези, энесайлык жана Теңир-Тоолук кыргыздардын этностук, маданий жалпылыгы, кыргыздардын маданияты, аскер өнөрү, курал-жарактары тууралуу маалыматтар кенен чагылдырылат. Ал эми экинчиден окумуштуу кайсы фактыларга таянып илимий жыйынтыктарды чыгаргандыгын ачып берүүгө кенен өбөлгө түзүлдү.

Экинчи топко Ю.С.Худяковдун өмүр жолу тууралуу жеке архивдик документтери, кинофотодокументтер киргизилди. Бул топтогу тарыхый булактар объективдүү маалыматтардын негизинде, илимпоздун өмүр жолун, илимий ишмердүүлүгүн чагылдырып бере алат. Мындай маанилүү булактарды Ю.С.Худяковдун жекелиги тууралуу документтери, археологиялык казуулар, чалгындоолор, илимий конференциялар ж.б. учурлардагы жашоо сүртүмдөрүн баяндаган сүрөттөрү, археологдун экспедиция учурунда тапкан табылгалары жана ошондой эле анын жеке колу менен тарткан сүрөттөрү камтылды. Бул булактар окумуштуунун өмүр таржымакалын, илимий ишмердүүлүгүн сүрөттөп көрсөтөт.

Үчүнчү топ. Иштин дагы бир негизги булагы катары байыркы жана орто кылымдардагы кытай жылнаамаларындагы (анын ичинде Н.Я.Бичуриндин, Г.П.Супруненкоун ж.б. котормолорундагы), руна сымал чыгыш түрк (анын ичинде кыргыз) жазма эстеликтериндеги, араб, фарсы, түрк жана башка тилдердеги маалыматтар, маселен, “Худуд ал-алам” аноними, Гардизи, Махмуд Кашгари Барскани, Рашид ад-Дин, Абул-Гази Бахадур-хан, ж.б. авторлордун чыгармаларынын маалыматтары кирет, себеби дал ошол кеңири маалымат Ю.С.Худяков үчүн өз илимий турумун чагылдырылууда дарек катары колдонулган. Кыргыз таануу маселелерин кароодо, тигил же бул окуяларды, кубулуштарды чагылдырган же конкреттүү тараптар аркылуу аларга баа берген булактар гана эмес, жалпылаган поэзиялык жана фольклордук чыгармалар дагы булак катары пайдаланылды. Тактап айтканда, Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу боюнча айрым изилдөөлөрү, кытайлык кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосундагы маалыматтар менен салыштырылды.

Төртүнчү топтогу булактарга Ю.С.Худяковдун өмүр жолун жана кыргыз таанууга кошкон салымын чагылдырган Кыргызстан менен Орусиянын мезгилдүү басылмаларынын жана массалык маалымат каражаттарынын, интернет ресурстарынын жана атайын чыгарылган илимий жыйнактардын материалдары топтолду. Бул багытта Ө. Караев, М.Ч. Кожобеков, Т.К.Чороев (Чоротегин), А.Мокеев, А.Асанканов, Т.Өмүрбеков, О.Каратаев, А.Кылычев,

И.С. Болжурова, Т. Рыскулов ж.б. изилдөөчүлөр тарабынан профессор Ю.С.Худяковдун өмүр жолун жана илимий ишмердүүлүгүн чагылдырганга огожо болчу материалдар изилдөөнүн фактылык негизин байытып берүүгө өбөлгө түзөт.

Ю.С.Худяковдун илимий-чыгармачылык ишмердүүлүгүн, илимий көз караштарын чагылдырган дагы бир булак – бул жалпыга маалымдоо каражаттарында, гезит беттеринде жарык көргөн анын өзүнүн маектери, баарлашуулары жана башка анын үзөңгүлөштөрүнүн баарлашуулары, эскерүүлөрү. Албетте, жекече баарлашуулардын маалыматтарын илимий айлампага киргизүүдө аларда башка тарыхый булактардан айырмаланып субъективдүүлүк көбүрөөк экени эске алынууга тийиш. Мезгилдүү басма сөз каражаттары менен интернет ресурстарын илимий айлампага киргизүүдө негизги көңүлдү ар бир тарыхый булактын авторлорунун коомдогу ээлеген ордун, кесибин жана билимин, материалдардын кандай тарыхый шартта же кандайдыр бир окуяга байланыштуу пайда болгонун эске алуу менен, андагы маалыматтардын илимий баалуулугун аныктоо зарылдыгы эске алынды.

Айрым биографиялык маалыматтар Кыргызстандын расмий булактары жана расмий интернет барактары аркылуу тастыкталды (маселен, эгемен Кыргызстанда Ю.С.Худяковго берилген ар кыл мамлекеттик жана илимий сыйлыктар, ага карата чыгарылган расмий некролог www.president.kg сыяктуу расмий барактардан такталды).

Жалпысынан, диссертацияда Ю.С.Худяковдун өмүрүн жана кыргыз таанууга кошкон салымын ар тараптуу чагылдырган, бири-бирин толуктаган тарыхый булактардын комплекси колдонулду. Тиркемедеги видео тасмада Ю.С.Худяковдун илимий салымы жаатында окумуштуулар өз пикирин айтканы чагылдырылган, демек, ал дагы заманбап даректүү мультимедиялык булак болуп саналат.

Экинчи баптын үчүнчү параграфы **“Изилдөөнүн методологиясы жана методдору”** деп аталат. Профессор Ю.С.Худяковдун өмүр таржымакалын жана кыргыз таанууга кошкон ар тараптуу илимий салымын изилдөөгө багытталган диссертациялык эмгектин башкы методологиялык негизи — тарыхыйлуулук принциби болуп саналат.

Диссертациялык иликтөөнүн методологиялык негизин дүйнөлүк жана мурдагы советтик түркология, тарых, этнография илимдеринде жетишилген жоболор, биографиялык, салттуу пикирлер, калыптанган тарыхый-салыштырма, структуралык-функционалдык анализди колдонуунун теориялык анализи, хронологиялык, салыштырма, тарыхый-этнографиялык, статистикалык усулдар түзөт.

Чыгаан окумуштуу, археолог Ю.С.Худяковдун ата-тегин, өмүр жолун, анын окумуштуу катары калыптанышын инсан таануу багытында изилдөөдө тарых илиминдеги биографиялык ыкма кеңири колдонулду. Окумуштуу Н.И. Смоленский биографиялык ыкманын зарылдыгын мыкты ачып берген. Анын ою боюнча, тарыхый инсандын аракеттери жана анын коомдогу орду, тарыхый шарттардын мүнөзүнө жараша болот. Ошондой эле, тарыхый инсандын

калыптанышына ал жеке өзүнүн тырышчаактыгы, эрки, таланты гана болбостон, анын өз чөйрөсү дагы негизги ролду ойнойт.

Ошондой эле, Ю.С.Худяковдун ата-тегин, тай журтунун тарыхын изилдөөдө үй-бүлөнүн тарыхын (санжыралык чынжырын) калыптандыруу ыкмасы колдонулду. Үй-бүлөнүн тарыхын калыптандыруу ыкмасын колдонуу Ю.С.Худяковдун ички инсандык демографиялык феноменинин маңызын ачып көрсөтүүдө, биринчи кезекте, кишинин өз иш-аракеттерин аткарууга болгон шыктануусунун чоо-жайын аныктоодо эң негизги милдетти аткарды.

Илимий ишти жазууда негизги ыкмалардын бири – тарыхый-салыштырма ыкма болду. Орусиялык булак таануучу И.Д.Ковальченко айткандай, тарыхый изилдөөлөрдө тарыхый-салыштырма ыкма мурунтан колдонулуп келет. Илимий иште Ю.С.Худяковдун илимий изилдөөлөрүн, көз караштарын, пикирлерин изилдөөдө тарыхый-салыштырма ыкма калыс бүтүм чыгаруу үчүн өзгөчө мааниге ээ болду.

Илимий изилдөөдө жалпы маселелерге, иште каралган тарыхнаамалык изилдөөдө колдонулган айрым нускоочу ыкмаларга карата хронологиялык ыкма колдонулду. Каралып жаткан доорлордун хронологиялык баскычтарын так жана даана берүү үчүн, ошол доордо болгон тарыхый окуялардын, жүрүмдөрдүн байланышын, катышын үзбөй кароо үчүн мезгилдештирүү ыкмасы көмөкчү болду.

Илимий иште каралган маселенин тарыхнаамалык багытын жазууда ретроспективдүү ыкмага таяндык. Структуралык-функционалдык ыкма байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын тийешелүү археологиялык эстеликтеринин баасын төмөндөтпөй, аларды ошол доордун баалуулугу катары кабыл алууга түрткү берди.

Тарыхый-типологиялык ыкма байыркы доордон жаңы доорго чейинки кыргыздардын курал-жарактарын типтерге бөлүп кароодо негизги усул катары каралат.

Кеңири жайылган жалпы илимий ыкмалардын бири – системалуу ыкма болуп саналат. Бул ыкма илимий ишти изилдөөдө аны бирдиктүү өнүккөн система катары карап, маселеге арналган илимий көз караштардын өнүгүүсүн, ар тараптуулугун ажыратууга мүмкүнчүлүк берди. Аталган ыкма менен түздөн-түз органикалык түрдө байланышкан – анализдөө (сереп) ыкмасы болуп эсептелет. Бул ыкманы пайдаланып илимий маселенин, – динамикалык татаал тарыхый жүрүмдөрдүн, өнүгүү баскычтарынын, ар дайым тийешелүү мезгилде жана мейкиндикте өзгөрүп турган кубулуштардын, – мүнөзү жана табийгаты жагынан ар кандай агымдардын (тенденциялардын) пайда болушунун жана өнүгүшүнүн системасын изилдедик.

Илимий иштин үчүнчү бабы “Профессор Ю.С.Худяков – кыргыз таануучу” деп аталат.

Үчүнчү баптын **“Профессор Ю.С.Худяков – илимпоз, педагог, устат”** деп аталган биринчи параграфында Ю.С.Худяковдун басып өткөн өмүр жолу жана илимий-педагогдук ишмердүүлүгү каралды.

Диссертацияда атайын иликтенип жаткан залкар илимпоз, археолог жана кыргыз таануучу Юлий Сергеевич Худяковдун атасы Сергей Алексеевич

Худяков (1919–1984) Орусиянын Европа бөлүгүндөгү Вятка жергесинен Сибирге көчүп келген орус улутундагы Алексей Анисимович жана Дарья Тимофеевна Худяковдордун уулу болгон. Ю.С.Худяковдун энеси Ирма Юльевна Геккер (1916—1994) АКШдан Орусияга көчүп келген немис тектүү профессор Юлий Фёдорович (Теодорович) Геккер (1881—1938) менен Елизавета Павловна Геккердин (Элизабет-Шарлотте Юнкер; 1888—1962) кызы болгон. Диссертант өз иликтөөлөрүндө Геккердин үй-бүлөсү кантип сталиндик доордо жазыксыз жерден репрессияга кабылгандыгын, Юлий Геккер атууга кеткендигин, жана кийинчерээк алар акталышкандыгын чагылдырат (советтик тарыхнаамада бул жаатта эч сөз болгон эмес).

Юлий Сергеевич Худяков Кемерово облусуна караштуу Медвежка кыштагында 8-декабрда 1947-жылы (атасы абактан толук бошотулуп, ал эми энеси абактан сталиндик жайкын сүргүнгө гана чыгарылганда) төрөлгөн. Анын ысымын “Юлий” деп 1938-жылы атууга кеткен таятасы профессор Юлий Геккердин атынан аташкан. Энеси Ирма Юльевна колунан көөрү төгүлгөн уз жана сүрөтчү болгон. Юлийге энесинен сүрөт тартуу шыгы мурасталган. Кийин сүрөт тартуу өнөрүн Юлий археологиялык иштерине ийгиликтүү колдоно алган. Атасы геолог болгондуктан, Юлий Түштүк Сибирдин ар башка жактарын жаштайынан кезген.

1965-жылы Ю.С.Худяков Бурятиянын Тункин өрөөнүндөгү Кирен (Кырен) кыштагында кечки орто мектепти аяктаган. Андан соң ал Советтик Армиянын катарына чакырылган. Ю.С.Худяков Хабаровск аймагында Ыраакы Чыгыш аскердик аба күчтөрүндө кызмат өтөгөн. 1969-жылы ал Новосибирск мамлекеттик университетинин (НМУ) гуманитардык факультетиндеги тарых адистигине тапшырган.

Ю.С.Худяков 1974-жылы НМУну тарых адистиги боюнча аяктады. Ал дипломдук ишин эне-сайлык кыргыздардын курал-жарактары жөнүндө эмгек жазып ийгиликтүү коргоду. Андан соң ал НМУнун максаттуу аспирантурасына тапшырды.

Ю.С.Худяков кыргыздардын аскер ишин изилдеп жатып, археологиялык казуулардан жана музей коллекцияларынан табылган курал-жарак буюмдарын чогултууну жана системага келтирүүнү камтыган курал-жарак изилдөө моделин, материалдарды түрдөштүрүүнү, курал-жарак каражаттар комплексин, аскердик уюштуруу түзүлүшүн жана аскер өнөрүн реконструкциялоо усулдарын иштеп чыкты.

Ю. С. Худяковдун кандидаттык ишине академик А.П.Окладников жана анын шакирти А.П.Деревянко илимий жетекчилик кылышты. Аспирантурадагы ишин өз мөөнөтүндө аяктап, Ю.С.Худяков 1977-жылы кандидаттык диссертациясын “VI—XII кк. энесайлык кыргыздардын курал-жарактары” деген темада ийгиликтүү коргоду. Бул оригиналдуу диссертациялык эмгек 1980-жылы “Энесай кыргыздарынын VI—XII кк. курал-жарактары” деген аталышта жарык көрдү.

1989–2000-жылдардын аралыгында Ю.С.Худяков Кыргыз улуттук университетинин, Кыргызстан Жаш тарыхчылар жамаатынын (андан соң Кыргызстан Тарыхчылар Коомунун), Кыргыз Республикасынын Улуттук

Илимдер Академиясынын, Кыргыз-Герман экспедициясынын ар кыл археологиялык экспедициялык курамында Кыргызстандагы талаа археологиялык изилдөөлөрүнө байма-бай катышты.

1980-жылдан тартып Ю.С.Худяков тарабынан Энесайдагы жана Борбордук Азиядагы кыргыздардын саясий жана этностук тарыхы, маданияты тууралуу археологиялык материалдар изилденди жана жалпыланып, окумуштуунун бир катар монографиялары, илимий макалалары чыгарылды.

Ю.С.Худяков 1988-жылы “Борбордук Азия жана Түштүк Сибирь көчмөндөрүнүн аскер иши (б.з.ч. II - б.з. X кк.)” деген темада доктордук диссертациясын ийгиликтүү коргоду. 1991-жылы болсо Орусиянын Жогорку аттестациялоо комиссиясы анын профессордук наамын тастыктады.

Орто кылымдардагы Борбордук Азиянын көчмөндөрүнүн коргонуучу соот кийимдеринин моделин жасоо жана аны сыноо Ю.С.Худяковдун акыркы мезгилдеги дагы бир абдан маанилүү изилдөө багыты болуп саналат. Бул иштер Новосибирск мамлекеттик университетинин базасында Ю.С.Худяков жана анын шакирттери Л.А.Бобров жана Ю.А.Филипповичтер тарабынан ишке ашырылды.

Ю.С.Худяков курал-жарак изилдөө багытында дипломдуу адистерди жана илимдин кандидаттарын чыгарды. Ю.С.Худяковдун жетекчилиги менен 17 аспирант жана изденүүчүлөр кандидаттык диссертациясын жакташты. Алардын ичинде К.Ш.Табалдыев, О.Солтобаев сыяктуу кыргыз шакирттери да бар.

Ю.С.Худяков 1971-жылдан 2021-жылдын соңуна чейин 40тан ашуун монографиясын жана окуу куралдарын, 1400дөн ашык макалаларын, илимий баяндамаларын, баяндама тезистерин илимий журналдарга, конференциялардын жыйнактарына ж.б. жарыялады. Анын илимий эмгектери Орусия, Венгрия, Германия, Польша, Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Түштүк Корея, Монголия, Түркмөнстан, Түркия жана Украинада орус, кыргыз, англис, немис, кытай, монгол, түркмөн, түрк ж.б. тилдерде жарык көрдү.

Ю.С.Худяков көптөгөн археология боюнча монографиялардын жана макалалар жыйнактарынын редактору болуп иштеген. Алсак, “Известия СО РАН” жана “Гуманитарные науки Сибири”, “Вестник НГУ” журналдарынын редколлегиясынын, Барнаулдагы Алтай мамлекеттик университети ж.б. шериктер демилгелеген “Чоң Алтай” илимий долбоорунун курамында иштеген.

Ю.С.Худяков илимий билимдерди жайылтууга абдан көңүл бурган. Ал илимий-популярдуу китептерди, энциклопедияларга, атластарга, илимий-популярдуу журналдарга жана газеталарга макалалар жарыялаган. Анын катышуусу менен археология жана көчмөн элдердин аскер өнөрү жөнүндө илимий-популярдуу фильмдер тартылган.

Ю.С.Худяков көп жылдардан бери “Археология” адистиги боюнча кандидаттык жана доктордук илимий даража алуу үчүн диссертациялык коргоодогу атайын кеңеште иштеген. Ал Кемерово университетинде жана Казакстан ИА Археология институтунда ушундай кеңеште мүчө болгон. Ал өмүрүнүн акырына чейин Орусиянын ИАсынын Сибир бөлүмүнүн Археология

жана Этнография институтунда жана Алтай мамлекеттик университетинде ачылган атайын диссертациялык кеңеште иштеди.

Ю.С.Худяков Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ардактуу профессору, И.Арабаев атындагы КМУнун Чыгыш тилдери жана маданияты институтунун ардактуу профессору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын ардактуу чет элдик мүчө – академиги наамдарын алган.

Ага кыргыз тарыхына, кыргыз таанууга кошкон салымы үчүн Кыргызстандын жогорку расмий сыйлыктары: Кыргыз Республикасынын “Данакер” ордени (2002-ж.) жана Кыргыз Республикасынын Үчүнчү даражадагы “Манас” ордени (2016-ж.) ыйгарылган.

Профессор Ю.С.Худяковдун өмүр таржымакалын терең изилдөө жалаң гана кыргыз таануучулар үчүн маанилүү болуп чектелбестен, жалпы Евразиянын чыгышынын тарыхын, көчмөндөр цивилизациясынын жана алтай дүйнөсүнүн тарыхын, көчмөндөрдүн курал-жарактарынын тарыхын изилдөөчүлөр үчүн да чоң мааниге ээ.

Үчүнчү баптын экинчи параграфы **“Ю.С.Худяковдун байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз тарыхынын талаш маселелерине көз карашы”** деп аталды.

Кыргыз тарыхында “кыргыз” этнониминин келип чыгышы боюнча илимпоздордун ортосунда толук тактала элек өңүттөр бар. Себеби Түштүк Сибирдин жана Борбордук Азиянын орто кылымдардагы жашаган элдеринин аталышы изилдөөчүлөрдүн арасында ар кандай аталып жүрөт. Көпчүлүк изилдөөчүлөр бул аймакты байырлаган элдерди жазма даректерге таянып «кыргыздар» деп аташса, айрым орус тилдүү авторлор «байыркы хакастар» же «орто кылымдагы хакастар» деген аталыштарды алуу керек деп эсептешет. Айрым авторлор аталган ушул эки терминди бирдей колдонуп, бириктирип «кыргыздар (хакастар)», «кыргыз-хакас» ж.б. пайдаланып келишет.

Мындай талаш көз караштардын келип чыгышына эмне себеп болгонун тактоо менен, “кыргыз” этнониминин келип чыгышы боюнча илимпоздордун көз караштарына, тыянактарына профессор Ю.С.Худяков кайрылып, фактологиялык маалыматтардын негизинде өз пикирин айткан.

Профессор Ю.С.Худяков эмгектеринде «кыргыз» деген термин башка тилдерде жазылган тексттерде да ар түрдүү вариантта кездешээрин белгилейт. Мисалга алсак, кытай иероглиф жазууларында бул аталыш: хань тексттери үчүн - цзянь-гунь, тан тексттери үчүн - сяцзясы, юань тексттери үчүн – цзилицзисы.

Профессор Ю.С.Худяков «кыргыз» деген терминдин түпкү теги такталып бүткөн деп эсептейт. Ал “бардык белгилүү маалыматтар боюнча орто кылымдарда Түштүк Сибирде түрк тилдүү калк жашаган, алар өздөрүн “кыргыздар” деп аташкан жана башка элдерге дагы ушул эле ат менен таанылган” деген тыянак чыгарган. Ал эми Л.Р.Кызласов сыяктуу айрым окумуштуулар гана колдонуп жүргөн “байыркы хакастар” терминин профессор Ю.С.Худяков “тарыхый жаңылыштыктын жыйынтыгы” деп адилеттүү баалаган. Окумуштуунун мындай так кесе айтылган жыйынтыгы Борбордук

Азиянын орто кылымдардагы тарыхы боюнча адистер: С.И. Вайнштейн, О.К.Караев, В.Я.Бутанаев, Т.К.Чороев (Чоротегин), М.Ч.Кожобеков ж.б. тарабынан жактырылып жана колдоо тапкан.

Белгилүү окумуштуу Л.Р.Кызласов Түштүк Сибирдин жана Борбордук Азиянын орто кылымдардагы жашаган элдерин «байыркы хакастар» же «орто кылымдагы хакастар» деп атаган. Анын мындай кадамга барышына кытай жазма булактарын XIX кылымда орус тилинде которууда “кыргыз” этнонимин аңдатчу “ся-цзя-сы” иероглифин Н.Я.Бичурин тарабынан “Хягас” түрүндө берилгенинен улам келип чыккан, бирок Бичурин бул этноним кыргыздарды гана билдирээрин даана жазган (ал кезекте “хакас” термини Түштүк Сибирдеги “миң-үүс татарлары” делген чакан элге этноним катары таңуулана элек да болчу).

Профессор Ю.С.Худяков өзүнүн эмгектеринде, илимге Н. Бичурин тарабынан киргизилген “хагас” термини орус тилинде айтылышы жагынан жатыгыраак “хакасс” болуп өзгөргөн деп белгилейт. Натыйжада 1923-жылдан тартып бул термин РСФСРдин курамындагы Хакас автономиялуу облусунун (пост-советтик доордо – Хакас Республикасынын) жергиликтүү калкынын атын билдирген этноним катары айтыла баштаган. Академик В.В.Бартольд да “хакас” деген жасалма терминге каршы оюн билдирген.

Профессор Ю.С.Худяков руна сымал жазмалардагы чечмеленген жазууларга таянып, руна сымал жазмалар Энесайда «хакастар» жашаган деп айтылган доорлордо жалгыз гана кыргыздар тууралуу гана кабар кылаарын белгилеген. Мунун өзү, албетте, «хягас» деген терминди «кыргыз» этнониминин кытайча жазылган бир түрү деп эсептөөнүн тууралыгын тастыктайт. Айтмакчы, Ю Тайшан, Мухаммед Ху Чжэнхуа, Жаркын Турсун, Мамбеттурду Мамбетакун сыяктуу кытайлык булак таануучулар да “ся-цзя-сы” терминин эч убакта “хакас” деп чечмелешпейт жана аны “кыргыз” этноними катары гана жазышат.

Профессор Ю.С.Худяков өз эмгектеринде “кыргыз” жана “хакас” деген эки этностук аталышты эмгектеринде бирдей колдонгон окумуштуулар деп С.А. Теплоуховду, Л.А.Евтюхованы ж.б. мисал келтирген. Алар өздөрүнүн эмгектеринин биринде «хакас» деген сөз кыргыз деген терминдин кытайча жазылышы» деп айтышат да, бирок көп учурда жогорудагыдай түгөйлүү аталышты пайдалана беришкен.

Ал эми окумуштуу А.Н.Бернштам Теңир-Тоо менен Түштүк Сибирдин кыргыз таануу маселелерине кайрылган бардык эмгектеринде жалаң гана «кыргыз» же «кыркыз» деп жазган.

Каралып жаткан маселе боюнча өзгөчө көз карашын таануулаган окумуштуу Л.Р.Кызласов «хакас» деген сөз – орто кылымдарда Ортоңку Энесайда жашап турган ар кошкон элдин жалпы аты болуп саналат, ал эми «кыргыз» деген термин ошол байыркы хакастардын «башкаруучу», «династиялык, ак сөөктүк жамаатын» гана билдирет, деп санаган.

Чыгыш таануучу Ө. Караев эгерде VI – XII кылымдарда Минусин (Миң-Үүс) ойдуңун хакас аттуу уруулуу калк мекендеп турган болсо, кыргыздар бар болгону алардын аз сандагы аксөөктөр жамаатын түзгөнү анык болсо, анда

орто кылымдардагы жазма даректердин жок эле дегенде биринде бул тууралуу сөзсүз эскерилмек, деп Л.Р.Кызласовду кескин сынга алып, ал доордо кыргыз деген гана эл болгонун жазат.

Белгилүү синолог С.Е.Яхонтов ошол эле учурда так маалыматты келтирген, «хагасы» деген термин “кыргыз” деген сөздүн кытайча жазылыштарынын бир түрү болуп саналат. Хягасы деген айтым тыбыштык жагынан хакас деген сөздү эч түзө албайт», деп тастыктаган.

Жогорудагы мисалдардын негизинде Ю.С.Худяков өзүнүн эмгектеринде, орто кылымдардагы кытай жазмаларында «хакас» деген эч кандай этноним катталган эмес болчу, ал тек гана тарыхый чаташуунун туундусу деп баса көрсөткөн.

Тарыхчы Н.А.Сердобовдун бүтүмүнө ылайык, Энесай кыргыздары азыркы хакас, тыва элдеринин, борбордук азиялык кыргыздардын, алтайлыктардын курамына этностук компонент болуп кирген. Демек кыргыздарды династиялык ак сөөктөр тукумуна гана чегерип, алардын эл катары макамын тарыхта жок “хакастарга” энчилеп берүү туура эмес иш.

Мындан сырткары Л.Р.Кызласов «хакас» терминине байланыштуу «абакан татарлары» өздөрүн хакастар деп атабастан, өздөрүн хаастар жана сагай-хаастар деп аташкан деп билдирген. Ушундай айтымдардын негизинде, Л.Р. Кызласовдун ою боюнча, аларды «хакастар» деп атоого болот.

Профессор Ю.С.Худяков болсо “хягасы” (ся-цзя-сы) жана «цзяньгунь» терминдеринин ортосундагы «айырмачылык» ойдон чыгарылган жасалма маселе экенин баса көрсөткөн. Л.Р.Кызласов айтып жаткан «абакан татарларына» келсек, алардын чынында эле энчилүү аты болгон, бирок алар өздөрүн хаастар же сагай-хаастар деп атабастан, «тадырлар», б. а., татарлар деп эле аташкан. Бул энчилүү ысым Хакасиядагы жергиликтүү калктын оозеки тилинде ушу кезге чейин айтылып жүрөт. Ошол эле учурда хакастардын топонимикасы, жалпы эле фольклору, өзүнүн «хакас» деген атын эч бир жерде атабайт. Ал гана турсун «тадырлар» менен бирге хакас фольклорунда ага чейинки жалпы аталышы – «хоорай» деген сөз кездешет, деп Ю.С.Худяков хакас илимпозу, белгилүү этнограф В.Я.Бутанаевдин эмгектерине шилтеме жасаган.

Кыргыз таануудагы чоң маселе – бир эле мезгилде “кыргыз” этнониминин бири-биринен алыс жайгашкан Түштүк Сибирде жана Теңир-Тоодо эскерилиши маселени татаалдаштыргандыгында. Энесай жана Теңир-Тоо кыргыздарынын этностук жана маданий тектештиги тууралуу маселелер кыргыз тарыхында, этнографиясында, тил илиминде, археология илиминде окумуштуулар ортосунда ар кандай көз караштарды жаратып келген маселелерден.

Эки этностук компоненттин жалпылыгы тууралуу пикирди алгачкылардан болуп Г.Ф.Миллер айткан. Ал “Сибирдин тарыхы” эмгегинде кыргыздар Теңир-Тоого Энесайдын жогору жагынан көчүп келишкен деген көз карашын айткан. Бул маселеге И.Э. Фишер кайрылып, XVII кылымдын аягында жуңгарлар Орусия менен түзүлгөн келишимге ылайык кыргыздарды Энесайдан Теңир-Тоого сүрүп көчүргөн болуу керек деп жоромолдогон. Бул божомолду К.

Риттер, Ю. Клапрот ж.б. колдогон. Н.Я.Бичурин болсо Энесай менен Теңир-Тоонун кыргыздарын эки башка эл деп эсептеп, өзгөчө көз карашты тутунган. Бул маселеге кезинде Ч. Валиханов да кызыгып, кыргыздар азыркы аймагынан эч кайда жер которуп, ооп-көчпөсө керек дегендей пикирде калган. Ошону менен бирге ал Сибирден Чыгыш Түркстанга кыргыздар моңголдорго чейин же алардын тушунда көчүп келиши ыктымал деп эсептеген.

Белгилүү окумуштуу В.В.Радлов кыргыздардын Энесайдан Теңир-Тоого жер оодарып келишин адегенде IX кылымга алып барып тогоштурган. Бирок кийин бул пикиринен кайтып, кыргыздар Саяндын түндүк аймагындагы байыр кылган баштагы жеринен XIII к. моңголдордун чапкынынан бир жамааты Теңир-Тоого, экинчиси Миң-Өзөнгө, үчүнчүсү Саяндын түндүгүнө сүрүлүп, үч багытта тарап кеткен болсо керек деген божомол жасалган.

Академик В.В.Бартольд кыргыздарды Энесайдан Теңир-Тоого IX – X кк. көчүп келген деп эсептеген. Бирок, кийин кыргыздар азыркы жашап турган жеринде биринчи жолу XVI к. гана эскерилет, бул жерге алардын качан жана кантип келишкени тууралуу эч кандай маалымат жок деген бүтүмгө келет. Г.Е.Грумм-Гржимайло «кыргыз буруттар» моңгол дооруна чейин Баргужин-Токумду байырлап, буряттарга коңшулаш жашап турган, ал жерден Теңир-Тоого «болжол менен XIII к.» көчүп келишкен деп билдирет.

К.И.Петровдун ою боюнча, б.з. I миң жылдыгынын аягынан баштап Обь дарыясынын жогорку агымын тургундап, кийин Чыңгыз тукумдарынын ич ара араздашкан чабыштарынын маалында моңголдордун кысымына кабылып, XII – XV кк. Теңир-Тоого жер оодарып кетишкен кымак-кыргыз (кыпчак-кыргыз) уруулары азыркы кыргыздардын ата-теги болгон.

Ө.Караев IX-X кк. кыргыздардын байыр алган жерлери, алардын уйгур, карлук, чигил, йагма, кымак уруулары, «мусулмандар» менен коңшулаш турушканы, маданиятындагы айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу кабарлаган бир катар маалыматтар Теңир-Тоонун чыгыш тарабында кыргыздардын бир жамааты эзелтен байырлап келишкенин ырастайт деп баса көрсөттү.

Профессор Ю.С.Худяков кыргыз этногенези жөнүндө изилдөө жүргүзгөн авторлордун көз караштарына анализ жүргүзүп, айрымдарынын көз караштары азыркы учурда таптакыр актуалдуулугун жоготкондугун белгилейт. Ю.С.Худяков өзүнүн эмгектеринде Н.А.Аристовдун жана А.Н.Бернштамдын эрте темир доорунда, б.з.ч. I миң жылдыкта Энесай менен Теңир-Тоону жердеген учурлар, этномаданий жалпылыкты түзгөн деп айтышкан божомолдор эскирди деп эсептейт. Анын пикиринде Н.А.Аристов кытай жазуу даректеринде б.з.ч. II – I кк. жана б.з. XVIII к. окуяларды баяндаган кабарларда кезиккен айрым бир этнонимдер менен политонимдердин кыйыр үндөштүгүнө таянган. Профессор Ю.С.Худяков андай «окшоштуктарды» далилге огожо көрүү туура болбойт деп белгилейт.

Ал эми А.Н.Бернштам Борбордук Азиянын эзелки калкын бир бүтүн этнос катары карап, хунну, сяньби, жужан, түрк, уйгурлардын аламан жапырыктарынан экиге бөлүнүп, б.з. I миң жылдыгынын аягында гана кыргыздардын бир жамаатынын Энесайдан Теңир-Тоого көчүп келиши менен «кайрадан кошулган» деп эсептеген. А.Н. Бернштам үчүн кыргыздар орто

кылымдарда реалдуу жашаган түрк тилдүү калк эле эмес, динлиндердин «көк көздүү, сары чачтуу» тукумдары да болуп саналат. А.Н. Бернштамдын мындай пикирине Ю.С.Худяков өз эмгектеринде, тарыхтагы динлиндер Энесайды да, Теңир-Тоону да дегеле байыр кылган, алар Моңголияда жашап, б.з. V к. гяньгундар менен «жуурулушуп» кетишкендигин жооп кылып жазат.

Археология багыты боюнча тажрыйбасы мол болуп калган Ю.С.Худяков кыргыздардын IX к. Теңир-Тоого көчүп келишкенине далил катары А.Н.Бернштам сунуш кылган археологиялык табылгалардын негизиндеги тастыктоолорго макул эместигин билдирген. Тактап айтканда, көрүстөнгө сөөк менен кошо жылкысын көмүү ырасымы да мезгил сынагынан өтө албады. Себеби Ю.С.Худяков андай эстеликтер кыргыздарга эмес, түрк тилдүү башка элдерге таандык экендигин эмгектеринде көрсөткөн.

Ю.С.Худяков каралып жаткан маселе боюнча Л.Р.Кызласовдун «Борбордук Азия кыргыздары» (б.а. Ички Азия кыргыздары) деп аталган башка калк азыркы кыргыздардын түпкү аталары болгон деген көз карашына макул эместигин билдирип, илимий далилдерди келтирет. Ал Л.Р.Кызласовду божомолдорун бекемдеп бере албайт деп баса көрсөтөт. Ю.С.Худяков белгилегендей, Л.Р.Кызласов «борбордук азиялык кыргыздар» деген элди ойлоп таап, бирок кайра ошол замат «борбордук азия кыргыздарынын тарыхын териштирүү биздин милдетибиз эмес» деп, аларды ара жолго таштап салган.

Ю.С.Худяков окумуштуулар С.Г. Кляшторный, А.М. Мокеев жана В.П. Мокрынин азыркы кыргыз этносунун тил, маданият жана антропологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык алардын баштапкы байыр кылган жерлерин аныктап, алтайлыктардын антропо-лингво-маданий өзгөчөлүктөрү менен болгон окшоштуктарды белгилеп келишет да, авторлор андай окшоштуктардын жаралган мезгилин жана жерин көрсөтүшпөгөн, деп баса белгилейт. Ю.С.Худяковдун пикири боюнча азыркы алтайлыктар Тоолуу-Алтайдын түпкү тургундары болгон эмес, андыктан окшош белгилер Жуңгария менен Моңгол Алтайын камтыган бир кыйла кеңири аймактан жаралышы мүмкүн. Алардын окшоштуктары этнографиялык өзгөчөлүктөрүндө, маданиятында, фольклорунда байкалат. Азыркы кыргыз тилиндеги окшоштуктар алтайлыктарда гана эмес, Саян-Алтайдын хакас, тыва сыяктуу башка элдеринде да байкалат.

Ю.С.Худяков пикири боюнча “Кыргыздар менен калмактардын маданияты IX – X кк. Обдун жана Иртыштын жака-белиндеги түзөңдүү аймактарда тогошуп, чектеш болуп турган, бирок андан «кыргыз-кимак» маданияты пайда болгон эмес. Кимактар Тоолуу Алтайды жердеген эмес. X к. кийин кимак бытырап жок болгон. Кыргыздар болсо ал кезде, б.а. XI – XII кк. Тоолуу Алтайды да мекендеп турушкан, муну алардын ошол кездеги маданиятынан калган эстеликтери далилдеп турат”. Ю. Худяков «Алтайда жана Иртыштын жака-белинде кимактардын кыргыздарды ассимиляциялап алганы» тууралуу С.Г. Кляшторный ж.б. токуган жоромол археологиялык табылгаларда эч тастыкталбаганын белгилейт. Ассимиляциялашкан «кимак-кыргыз урууларынын» б.з. II миң жылдыгын башталышындагы, андан соңку доорлордогу эстеликтери Теңир-Тоодон чыккан жок. Тескерисинче, тарыхый

маалыматтар менен археологиялык табылгалар б.з. II миң жылдыгы башталган мезгилде, б.а. Кимак кагандыгы кыйрап, тыйпыл болгондон кийин Иртыштын негизги калкы – кыпчактар Теңир-Тоого эмес, батышты көздөй, Уралдын, Кара деңиздин этектерин көздөй жер оодарып көчүп кетишкен, деп Ю.С.Худяков белгилейт.

Өз кезинде айтылган бардык көз караштарды талдап чыгып, Ю.С.Худяков алардын ичинен, кыргыздардын Энесайдан Теңир-Тоого кайра келиши эки баскычта жүргөн деген божомол чындыкка жакын деген пикирин билдирген. Ага ылайык, адегенде кыргыздардын бир жамааты Энесайдан IX – X кк. Чыгыш Түркстанга жана Моңгол Алтайына көчүп келет да, алар б.з. II миң жылдыгынын башталышында энесайлык жана чыгыш теңиртоолук болуп эки этноско ажырайт. Андан соң Чыгыш Теңир-Тоо кыргыздары Теңир-Тоодон батышыраак аймактарга да жер оодарып келишет. Бул көз караштын айрым өңүттөрүн мурда В. Радлов, В.В. Бартольд айтып өтүшкөн. Аны А.Н. Бернштам да колдогон. 1960-жж. башталышынан тартып муну Ө. Караев жигердүүлүк менен жактаган. Акыркы мезгилде энесайлык жана теңир-тоолук кыргыздардын этногенетикалык байланыштары жөнүндөгү ушул пикир көпчүлүк жазуу даректериндеги маалыматтарда түздөн-түз далилге ээ болуп келет (Т.К.Чоротегин, М.Ч.Кожобеков, Т.А.Акерев, ж.б.).

Кыргыз элинин этногенезин изилдөөдө Ю.С.Худяков окумуштуулардын түрдүү пикирлерине анализ жүргүзүп, орто кылымдардагы мусулман булактарынын, байыркы түрктөрдүн руна смал жазууларынын, кытай жылнаамаларынын, соңку орто кылымдардагы жергиликтүү чөлкөмдүк булактардын маалыматтарынын изилденүү деңгээлине көп көңүл бургандыгын байкайбыз. Ю.С.Худяковдун кыргыз этногенезин иликтөөдө баалуу тыянактарды чыгарышына ар түрдүү булактарды астейдил салыштырышы негиз болгон.

Үчүнчү баптын үчүнчү параграфы **“Ю.С.Худяков – кыргыздардын согуш өнөрүн жана курал-жарактарын изилдөөнүн чебери”** деп аталат. Кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы мамлекеттүүлүгү тууралуу маселелерди изилдөөдө байыркы жана орто кылымдардагы согуштук-саясий окуялар, кыргыздардын аскер иши жана курал-жарактарын изилдөө өңүтү өзгөчө ургаалдуу болуп саналат.

Энесайлык кыргыздардын аскер ишин иликтөө менен археолог Юлий Сергеевич Худяков XX кылымдын 70-жылдарынан тартып алектенген. Ю.С.Худяков маселенин канчалык деңгээлде изилденген абалын талдап чыгып, буга чейинки изилдөөчүлөрдүн салымына баа берип, алдыда жүргүзүлө турган иштердин милдеттерин так аныктоого мүмкүндүк алган. Окумуштуу алгачкы изилдөө жылдарында музейде топтолгон материалдарды изилдеп, Енесейлик кыргыздардын миздүү куралдары, зоот-чопкуттары, жалпы эле жоо-жарактары боюнча маалыматтарды жалпылаган.

Ю.С.Худяков кыргыздардын жоо жарактарынын негизинде тарыхый курал иликтөөнүн теориялык жана методикалык маселелерин, анын ичинде курал-жарактарды белгилери боюнча түрдөштүрүү жолдорун, ыкмаларын, чен бирдигин иштеп чыкты.

Профессор Ю.С.Худяков эмгектеринде байыркы доордон жаңы доордун башталышына чейинки кыргыздардын аскер ишин жана курал-жарактарын бар маалыматтардын негизинде чагылдырган. Илимпоз кыргыздардын аскер ишин жана курал-жарактарын изилдөөдө VI-VIII кылымдардагы чаа-тас маданиятына таандык эстеликтердин орду чоң экендигин белгилеп, эмгектеринде абдан жакшы көрсөткөн. Бул доорго таандык кыргыз жоокеринин негизги жоо жарагы алеңгир иймек жаа, жазы калкан, үч кырдуу сыр жебелер болгон. Жоокерлер алардын саадак кантарга салып жүрүшкөн. Аламан жапыракта, жиреме чабуулда кыргыздар сыр найза, эки миздүү кылыч, тинте, айбалта колдонушкан. Мындан тышкары кыргыздар бетме-бет уруштарда бир миздүү кыңырактарды, сабы миз жагын көздөй саал ийилген түз канжарларды пайдаланышкан. Найза же жебе өтпөсүн үчүн кыргыз жоокерлери зоот кийинген, аны майда чарчы темир төңөлүктөрдөн ашташтырып жасашкан. Андан бөлөк туткалуу карыпчы, калкан алып жүрүшкөн, башына туулга кийишкен.

Кыргыздардын аскери VI–VIII кылымдарда уруулук – аймактык принцип боюнча куралган. Алардын баары биригип кыргыз черүүсүн түзгөн. Атчан жоокерлер уютку аскер деп эсептелген. VI–VIII кылымдардын аралыгында кыргыздар негизинен, коргонуу мүнөзүндөгү согуштук тактиканы тутунушкан, дейт Ю.С.Худяков.

Профессор Ю.С.Худяков археологиялык табылгалардын, тарыхый жазма булактардын негизинде “Улуу Кыргыз дөөлөтү” (“Кыргызское великодержавие”) дооруна таандык курал-жарактарды абдан жакшы сүрөттөгөн, ал бул доорду “Кыргыз тарыхынын жылдыздуу сааты” деп жогору баалаган. Бул доорго тийешелүү курал-жарактар профессор Ю.С.Худяковдун классификациялоосунун негизинде топторго бөлүнүп каралды. Анын түрдөштүрүү системасында алыскы, жакынкы бетме-бет аралыкта колдонулуучу жана жоокердин дене мүчөлөрүн коргоочу жабдыктар бири-биринен айырмаланат жана бул иргөө ыкмасын археолог окумуштуулардын кеңири чөйрөсү кабыл алган.

Кыргыз жоокерлери жаанын жыгач сабынын ортоңку бөлүгүнүн эки капталына жана бет мандай тарабына бекитилген бастырмалуу татаал түзүлүштөгү жаа менен куралданган. Жаанын темир учтуу жебелери түркүмү жагынан алганда да көп түрдүү болгон. Кыргыздардын соот тешме жебелери өзгөчө өнүккөндүгү көрүнүп турат. Соот тешме жебелер – кырларында оюктары бар шекилде, учу кырсыз жана мистүү кырлуу келишет да, калканды көзөп өтүүчү жана сооттун майда тогоолорун жарып жиберүүчү сапаты менен айырмаланышат. Орто кылымдардагы жоокердин жебе сактоочу жана алып жүрүүчү жарагы – куту (коломсоктор) болуп эсептелинет. Манас эпосунда жебе сактоочу куту “коломсок” деп сүрөттөлөт.

Жакынкы аралыкта согушууда – найза, чабыштарда – кылыч колдонушкан. Профессор Ю.С.Худяков кылычтардын төмөндөгүдөй түрлөрүн сунуштаган: бир миздүү ийри саптуу кылычтар, бир миздүү түз саптуу кылычтар, эки миздүү кылыч – алар сабынан, кол калканычынан, чаап,

кесүүчү түз эки тараптуу мизден турат. Согуштук куралдардын дагы бир түрү – согуштук балталар (айбалта) болгон.

Профессор Ю.С.Худяковдун эмгектеринде кыргыз жоокерлердин денесин коргой турган жабдыктар тууралуу маалыматтарды кенен берген. Коргонуу үчүн жоокерлер темир төңөлөкчөн соотторду колдонушкан. Алар башына туулга кийишкен. Ю.С.Худяковдун пикири боюнча, Улуу Кыргыз дөөлөтү доорунда аскерлер кошумча калкандарды төшүн жана ийиндерин коргоо үчүн колдонушкан. Ал эми билекке, кырк муунунан чыканакка чейин карапчы кийип, колдорун, таманынан тизесине чейин буткап кийип, буттарын коргошкон. Жоого минчү аттарга олпок үртүк тигишкен.

“Улуу Кыргыз дөөлөтү” доорунун алгачкы жылдарында кыргыз мамлекетинде аскерий-бийлик системасы түзүлөт. Ю.С.Худяков кыргыз аскерлеринин жалпы саны 30 000 деп эсептеген. Анын пикири боюнча, Минусин ойдуңунда жашаган энесайлык кыргыздар Кыргыз кагандыгынын аскер курамында үч түмөн чогулта алмак. Калган аскерлерди кыргыздардын букаралары – көк түрк жана кыштым урууларынан түзүлгөн жеңил жасактуу жети-сегиз түмөн түзгөн.

Профессор Ю.С.Худяковдун изилдөөсү боюнча, кыргыз черүүсүнүн оор жана жеңил жасактуу болуп эки түргө бөлүнүшү – кыргыздардын согуш жүргүзүү тактикасын дагы чоң өзгөрүүгө учураткан. Эреже боюнча эң алгач жеңил жасактуу жоокерлер кол салышкан. Жоо арасы бүлүнүп, дүрбөлөң түшкөндө же ат коюп качыра бергенде, оор жасактуу атчандар кошууну душманды көздөй куушуруп кирген. Кыргыздар чеп курганды үйрөнүшкөн, алар да коргонуунун жана басып алуунун ыкмаларын билген.

Профессор Ю.С.Худяковдун кыргыздардын Улуу Кыргыз дөөлөтү доорундагы аскердик иши жана курал-жарактары жөнүндөгү изилдөөлөрү кыргыз таануу илиминде татыктуу орунду ээлеп калды. Ал тарыхый булактардын негизинде, IX–X кк. кыргыздар Улуу Кыргыз каганаты деген күчтүү мамлекет түзгөндүгүн, кыргыздардын аскердик өнөрүнүн жана курал-жарактарынын жогорку деңгээлде болгондугун далилдеп берди.

Кыргыз жоокерлери «сууктэр» археологиялык маданияты мезгилинде алаңгир жаа менен куралданып, жебенин бир канча түрүн колдонушкан. Жоо сайышка киргенде кыйгагы сүйрү келген найза, каскак менен качырып тийген. Чабышкан кезде бир миздүү коросон кыңырак, ийри кылыч жана селебе колдонушкан. Мизи кууш, унгусу жапыз айбалталарды сейрек пайдаланышкан. Бир миздүү тинтелер менен да чабышкан. Жоокерлер октон коргонуу максатында майда темир төңөлүктөрдөн тор сыяктуу токуп жасаган соот, баштарына тобосу туулга кийишкен. Ошондой эле чарайналар да колдонула баштаган. Согуштардын мүнөзү да өзгөрүп, ал негизинен коргонуу өңүтүнө өттү.

Профессор Ю.С.Худяков монгол доорундагы кыргыз жоокерлеринин аскер ишин жана курал-жарактарынын өнүгүшүнүн комплексин өз эмгектеринде ар тараптуу изилдеген.

Жаа жана жебе монгол доорунда аскер ишинин бирден-бир маанилүү куралы катары кала берген. Профессор Ю.С.Худяковдун изилдөөлөрүнө

таянсак, аталган доордо кыргыз жоокерлери татаал түзүлүштөгү жаалар менен куралданган. Жебелердин үч кыйгактуу, жалпак, ромб сымал, төрт кыйгактуу жебенин түрлөрү кезигет. Бетме-бет чабыштарда кыргыз жоокерлери найза жана кылычтарды колдонушкан. Жакын туруп чабышкан уруштарда кыргыздар бир миздүү ийри саптуу кылычтарды жана бир миздүү түз саптуу кылычтарды колдонгон. Курал-жарактардын калган башка түрлөрү монгол дооруна таандык кыргыз маданиятынын эстеликтеринен байкалган эмес. Коргонуу үчүн чарайналар колдонулган.

Профессор Ю.С.Худяков монгол доорундагы кыргыз кошуундары негизинен чабендес жаачылардан куралгандыгын божомолдойт. Илимпоздун эмгектеринде монгол доорунда кыргыздардын душмандын колу жете алгыс жерлерге курулган чеп-коргондору дал ушул монгол мезгилине таандык, деп белгиленет.

Соңку орто кылым доорунда кыргыздардын аскер иши кандай мүнөздө болгонун азырынча айтуу кыйын, бул тууралуу археологиялык маалыматтар жетишсиз, деп Ю.С.Худяков таасын белгилеген.

Изилдөөнү жыйынтыктап жатып, төмөнкү тыянактар чыгарылды:

- Улам тереңдеген дүйнөлөшүү кырдаалында кыргыз таануу илимий тармактарынын азыркы жана келечекки өнүгүшү сөзсүз түрдө анын жалпы планеталык тарых жана гуманитардык илимдердин, жалпы чыгыш таануучулук, жалпы түркологиялык илимий көйгөйлөрдүн органикалык бир бөлүгү катары карала беришин шарттайт.
- Залкар илимпоз, археолог жана кыргыз таануучу Юлий Сергеевич Худяковдун ата-тегинин тарыхый жагдайларын иликтөө анын кулк-мүнөзү, башынан кечирген турмуштук сыноолор, айлана-чөйрөгө мамилеси, коомдогу макамына карата мамилеси, умтулуулары сыяктуу маселелерди ачып берүүгө өбөлгө түзөт.
- Ю.С.Худяков советтик археолог жана түркологдордун мыкты мектебин өздөштүрүп, постсоветтик доордо өз алдынча илимий мектеп курууга жетишкен ири окумуштуу катары иштиктүү эмгектенгендиги, анын эмгектерине карата оң сын пикирлер камтылган ири адабият аркылуу айгинеленет.
- Азыркы мезгилде байыркы жана орто кылымдарда кыргыздардын маданияты тараган аймактарды тактоо жана кыргыздардын Энесайдан Теңир-Тоого жер которуу жолундагы кыргыз эстеликтерин табуу ишин улантуу зарыл. Бул үчүн археологиялык табылгалардан сырткары, этнографиялык, лингвистикалык, фольклордук булактарды да салыштырып изилдөө зарыл. Кыргыз таануу жаатындагы ургаалдуу маселелерди изилдөө кыргызстандык окумуштуулардын жана кыргыз тарыхы жана маданияты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн башка өлкөлөрдүн илимий борборлорунун кызматташтыгы менен ишке ашырылуусу шарт.
- 1988-жылы сентябрда Кыргызстандын борборунда Бүткүл союздук V түркологиялык конференцияда Ю.С.Худяков сунуштаган Кыргыз таануу боюнча эл аралык комплекстүү программанын негизги идеялары дагы эле

күчүн жогото элек, ошондуктан ал программаны жаңы шартка ылайыктап жүзөгө ашыруу, эл аралык түркологиялык программанын иш-чараларынын бөлүгү катары ырааттуу колдоого алуу зарыл.

- Илимде белгилүү болгон бардык тарыхый даректерге ылайык, байыркы доордо жана орто кылымдарда Теңир-Тоодо, Алтайда жана Сибирдин түштүгүндө өздөрүн «кыргыз» деп атап, калган башка элдерге дал ушул ат менен гана таанылып, белгилүү болгон түрк тилдүү эл жашаган, деген Ю.С.Худяковдун бүтүмү башка кесиптештеринин колдоосуна ээ.
- Кыргыз элинин этногенезин изилдөөдө Ю.С.Худяков окумуштуулардын түрдүү пикирлерине анализ жүргүзүп, көөнө жана орто кылымдардагы кытай жылнаамаларынын, орто кылымдардагы мусулман булактарынын, кыргыздар менен түрктөрдүн руна сымал алфавиттеги жазма эстеликтеринин, соңку орто кылымдардагы жергиликтүү борбордук азиялык булактардын маалыматтарынын изилденүү деңгээлине көп көңүл бурган. Ю.С.Худяковдун кыргыз этногенезин иликтөөдө баалуу тыянактарды чыгарышына ар түрдүү булактардагы калыс таянуусу негиз болгон.
- Кыргыз таануунун эң бир көйгөйлүү бөлүгү болуп Энеай жана Теңир-Тоо кыргыздарынын этностук жана этномаданий жалпылыктары тууралуу маселе эсептелет. Ю.С.Худяков Энесай кыргыздары менен Теңир-Тоо кыргыздардынын этногенетикалык, этномаданий жалпылыктары бир деген көз карашын илимий негизде далилдей алган илимпоз.
- Профессор Ю.С.Худяков кыргыздардын аскердик тарыхын тактоодо байыркы жана орто кылымдардагы жазма булактардын, археологиялык изилдөөлөрдүн маалыматтарын, тарых жана тил илимине байланыштуу илимий монографиялар менен катар калктын тарыхый эс-тутумунда сакталган фольклордук маалыматтарды кылдат пайдаланып, изилдөөлөрдү жүргүзгөн.
- Профессор Ю.С.Худяков кыргыз элинин аскер ишин жана курал-жарактарын изилдөөдө “Манас” эпосундагы маалыматтар менен археологиялык табылгаларды таасын салыштырып колдонгон. Ю.С.Худяков кыргыздардын аскер өнөрүн жана курал-жарактарын гана изилдебестен, археологиялык табылгалардын негизинде кыргыз жоокеринин орто кылымдардагы сөлөкөттөрүн жашаган доорлоруна жараша реконструкциялаган. Бул ыкма – тарых жана кыргыз таануу илимдери үчүн өтө маанилүү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

- Худяков таануу илимий тармакчасын кыргыз таануунун бир бөлүгү катары мындан ары тереңдетүү максатында Ю.С.Худяковдун илимий иликтөөлөрүнүн орчун натыйжаларын заманбап окуу китептеринде жана энциклопедиялык жыйнактарда ырааттуу чагылдыруу;
- Ю.С.Худяковдун өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу даректүү видео тасмаларды даярдап, интернетте ачык жарыялоо;

- Өмүрү өткүчө Кыргызстан менен Орусиянын илимий чөйрөлөрү үчүн данакер болуп келген Ю.С.Худяковдун чыгармачыл өнөрканасын изилдөө боюнча орусиялык жана кыргызстандык көп жылдык биргелешкен илимий долбоорлорду сунуштоо жана жүзөгө ашыруу;
- Сибирдеги, Чоң Алтайдагы кыргыз археологиясынын жетишкендиктерин Кыргызстанда кеңири маалымдоо үчүн орусиялык сибир таануучу археологдор менен ырааттуу биргелешкен семинарларды, шеринелерди (форумдарды) Кыргызстандын университеттеринде, музейлеринде жана китепканаларында маал-маалы менен уюштуруп туруу;
- Ю.С.Худяков 1988-жылдан тартып сунуш кылып келген комплекстүү кыргыз таануу программасынын долбоорлорун заманбап талаптарга ылайык жакшыртып, толуктап, улам жаңы өңүттөргө багыттап жүзөгө ашырууну “Мурас” фонду, Кыргызстандын Президентине караштуу Тарых илимин өнүктүрүү боюнча комиссия, КР УИАсы жана башка илимий шериктер биргелешип аткаруусу абзел;
- Профессор Ю.С.Худяковдун ишмердигине байланыштуу атайын стенддерди уюштуруу сунушун Кыргызстандагы тарых жана чөлкөм таануу жаатындагы музейлерге жолдоо;
- Профессор Ю.С.Худяковдун чыгармаларынын көп томдугун кыргыз тилинде жарыялоону каржылоо өтүнүчү менен Кыргызстандын Мамлекеттик тил комиссиясына, “Мурас” фондуна жана кайрымдуулук көрсөткөн башка демөөрчүлөргө кайрылуу;
- Ю.С.Худяковдун кыргыз тарыхы жаатындагы китептери менен окуу куралдарын кыргыз тилинде ырааттуу жарыялоо, анын элесине арналган илимий жана коомдук-маданий жыйындарды маал-маалы менен уюштуруп туруу; анын ысымын Кыргызстандагы шаарлардын көчөлөрүнө ыйгаруу; анын атындагы эл аралык илимий сыйлык уюштуруу;
- Маркум профессор Ю.С.Худяковдун жаркын элеси тууралуу даректүү тасмалар чыгарып, аны интернеттеги коомдук тармактар аркылуу бардык мектептерге жана ЖОЖдордогу тарых факультеттерине мультимедиялык окуу каражаты катары сунуштоо; ж.у.с.

**Издөнүүчүнүн диссертациялык тема боюнча жарык көргөн
макалалары:**

1. Алымкожоев Ө.Ж. Изучение вооружения кыргызов и других кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в средневековый период в трудах Ю.С.Худякова // Материалы первого международного Алтаистического форума “Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность”. Барнаул–Горно-Алтайск, 12-14 сентября 2019 г. – Барнаул: Изд-во Алт ун-та, 2019. – С. 73–75.
2. Алымкожоев Ө.Ж. Белгилүү кыргызтаануучу Ю.С.Худяковдун ишмердүүлүгүн жана анын эмгектерин чагылдырган булактар // Тарыхчы жана публицист Тынчтыкбек Чоротегиндин (Чороевдин) 60 жылдык мааракесине арналган “Кыргыз таануу маселелери: Байыркы доордон

- азыркы мезгилге чейин” аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары. – Бишкек: Турар, 2019. – 37–41-бб.
3. Алымкожоев Ө.Ж. Монгол дорундагы кыргыздардын аскер ишинин Ю.С.Худяковдун эмгектеринде изилдениши // Актуальные научные исследования в современном мире // Журнал - Переяслав, 2020. – Вып. 1(57), ч. 3. – С. 78–82.
 4. Алымкожоев Ө.Ж. Вклад профессора Ю.С.Худякова в изучение кыргызоведения // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. – №1 (21). 2020. – С. 5–8.
 5. Алымкожоев Ө.Ж. Улуу Кыргыз дөөлөтү дорундагы кыргыздардын аскер ишинин жана курал-жарактарынын Ю.С.Худяковдун эмгектеринде изилдениши // Актуальные научные исследования в современном мире // Журнал - Переяслав, 2020. – Вып. 1(57), ч. 3. — С. 71–78.
 6. Алымкожоев Ө.Ж., Чороев (Чоротегин) Т.К. Юлий Геккер: Жизнь мыслителя и педагога, оборванная в годы сталинских чисток // Universum Humanitarium. – Новосибирск, 2021. – №1. – С. 116–132. – URL: <https://doi.org/10.25205/2499-9997-2021-1-116-132>
 7. Алымкожоев Ө.Ж. “Манас” эпосунда “кыргыз” этнониминин чагылдырылышы // Жусуп Мамай: Заманыбыздын залкар манасчысы: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына арналган илимий баяндамалардын жана макалалардын топтому. – Бишкек: Maxprint, 2014. ISBN 978-9967-12-394-6. – 124–126-бб.
 8. Алымкожоев Ө.Ж. История кыргызов Саяно-Алтая и Центральной Азии в исследованиях Ю.С.Худякова // Инновации в науке. №9 (46). Новосибирск: Изд. АНС «СибАК», 2015. — С.43–48.
 9. Алымкожоев Ө.Ж. Кыргыз тарыхына барандуу салым кошкон илимпоздор: Б.Я. Бутанаев жана Ю.С.Худяков // Энесайлык данакер этнограф: Хакас элинин чыгаан этнографы, тарых илимдеринин доктору, профессор Виктор Яковлевич (Астайбек) Бутанаевдин 70 жылдык мааракесине арналган жыйнак. – Бишкек: Maxprint, 2016. — 44–48-бб.
 10. Алымкожоев Ө.Ж. Кыргыздардын курал-жарактарынын “Манас” эпосунда жана Ю.С.Худяковдун эмгектеринде чагылдырылышы // «Манас» жана кыргыз салты эл аралык илимий талкуу жыйындын жыйнагы. – Үрүмчү, 24-октябрь 2015-ж. – Үрүмчү, 2015. – Шинжаң “Манас” изилдөө борборунун басылмалары, № 21, Ички материал, № 2. – 493–500-бб.
 11. Алымкожоев Ө.Ж. Орто кылымдардагы кыргыздардын аскер ишинин Ю.С.Худяковдун эмгектеринде чагылдырылышы // Кыргыз жана Карахандар каганаттары: Кутту билим жана мамлекет: Карахандар доорунун залкар ойчулу жана акыны Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган IV эл аралык илимий тажрыйбалык жыйындагы баяндамалардын жыйнагы: 2015-жылдын 18-19-сентябры, Бишкек ш.. – Бишкек: Maxprint, 2015. — 249–252-бб.
 12. Алымкожоев Ө.Ж. Саян-Алтай, Теңир-Тоо кыргыздарынын тарыхый, этностук-маданий жалпылыгынын изилдениши // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – Ош, 2018. – Атайын чыгарылыш (2). “Чыгыш

- таануу жана африканистиканын актуалдуу маселелери” аталышындагы I Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. — 71–76-бб.
13. Алымкожоев Ө.Ж. Ю.С.Худяковдун кыргыз айдыңдары менен кызматташтыгы жана Кыргызстанга кадр даярдоодогу көмөгү // Арноо. Көрүнүктүү кыргыз таануучу, профессор Юлий Сергеевич Худяковдун 70 жылдыгына арналган илимий жыйнак. – Бишкек: Турар, 2017. — 26–32-бб.
14. Алымкожоев Ө.Ж. Ю.С.Худяковдун Кыргызстан жаш тарыхчылар жамааты менен чыгармачылык байланыштары // “Кыргызстан” Демократиялык Кыймылы: Эгемендик менен демократия үчүн күрөштүн башаты: Кыргызстандагы демократиялык кыймылдын карлыгачтары – КДКнын 25 жылдыгына арналган макалалар жыйнагы. – Бишкек: Maxprint, 2015. — 25–27-бб.
15. Алымкожоев Ө.Ж. Ю.С.Худяковдун эмгектеринде атчан аскерлердин чагылдырылышы // Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын (1918-2014) элесине арналган Үчүнчү эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жалал-Абат мамлекеттик университети. 22–24.05.2016. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы. – Бишкек: Maxprint, 2016. — 260–264-бб.
16. Алымкожоев Ө.Ж. Ю.С.Худяковдун эмгектеринде кыргыздардын этностук тарыхынын изилдениши. “Кызласовдук жоромолду” четке кагуу // Научно-педагогический журнал «Билим жана тарбия» Восточного университета им. Махмуда Кашгари-Барскани. — Бишкек, 2017. — № 3[24]. — 139–141-бб.
17. Алымкожоев Ө.Ж. Ю.С.Худяков: О происхождении кыргызов // Актуальные научные исследования в современном мире. Переяслав-Хмельницкий: Сб. науч.тр. – Переяслав-Хмельницкий, 2015. – Вып. 1, ч.1. – С. 3–6.
18. Алымкожоев Ө.Ж. Кыргыз жоокеринин соңку орто кылымдардагы курал-жарагы // Жусуп Мамай жана түрк калктарынын эпостору. Кыргыз Республикасынын Баатыры, манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасына арналган IV эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Бишкек ш., 14.04.2017. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы. – Бишкек: Maxprint, 2017. –102–105-бб.
19. Алымкожоев Ө.Ж. Кыргыздардын аскер ишинин Ю.С.Худяковдун эмгектеринде чагылдырылышы (IX-X кк.) // Кыргыз жана Карахандар каганаттары: Көөнөрбөс издер: III эл аралык илимий тажрыйбалык жыйындагы баяндамалардын жыйнагы: 2014-жылдын 18-21-сентябры, Ысык-Көл. – Бишкек: Maxprint, 2014. – 286–289-бб.
20. Алымкожоев Ө.Ж. Ю. С. Худяковдун бала чагы жана студент кезинде илимий көз карашынын калыптанышы // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы 2013. Выпуск 4. - Бишкек: Ж. Баласагын атындагы КУУ “Университет”, 2013. — 65–68-бб.
21. Алымкожоев Ө.Ж. Ю.С.Худяковдун эмгектеринде Улуу Кыргыз дөөлөтү доорунун чагылдырылышы // Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдардагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында:

Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган II эл аралык илимий жыйындагы баяндамалардын жыйнагы: 2013-жылдын 15-16-ноябры, Бишкек ш. – Бишкек: Maxprint, 2014. — 228–230-бб.

22. Алымкожоев Ө.Ж. Ю.С.Худяковдун эмгектерине Өмүркул Караевдин көз карашы // Кыргыздын туңгуч чыгыш таануучусу, профессор Өмүркул Караевге (1930–2002) 85 жыл: (Макалалар топтому). – Бишкек: Maxprint, 2015. — 11–14-бб.

Алымкожоев Өмүрбек Жумадиловичтин “Орусиялык археолог Ю.С.Худяковдун кыргыз таанууга кошкон салымы” деген темада 07.00.02 – “Ата мекендин тарыхы” адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Ю.С.Худяков, кыргыз таануу, Борбордук Азия, Түштүк Сибирь, энесайлык кыргыздар, курал-жарак, согуш өнөрү, этногенез, этностук жалпылык, археология, инсан таануу.

Изилдөөнүн негизги максаты: профессор Ю.С.Худяковдун (1947—2021) өмүр жолунун урунттуу учурларын жана чыгармачыл ишмердүүлүгүн изилдөө, анын заманбап кыргыз таанууга кошкон салымын тактап көрсөтүү.

Изилдөөнүн объекти: Орусиялык чыгаан окумуштуу, археолог жана кыргыз таануучу, профессор Юлий Сергеевич Худяковдун өмүр жолу жана илимпоздук ишмердиги.

Изилдөөнүн предмет: профессор Ю.С.Худяковдун археолог, курал-жарак таануучу, этнолог жана башка өңүттөрдөгү көп тарамдуу ишмердигин кыргыз таануу жаатында изилдөө.

Изилдөө ыкмалары: биографиялык, үй-бүлөнүн тарыхын калыптандыруу ыкмасы, тарыхый-салыштырмалуулук, хронологиялык, структуралык-функционалдык, тарыхый-типологиялык ж.б. ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: профессор Ю.С.Худяковдун ата-теги, өмүр жолунун урунттуу учурлары жана илимий ишмердиги заманбап Кыргыз тарыхнаамасында диссертациялык деңгээлде биринчи жолу атайын изилденди; Энесай кыргыздарынын орто кылымдардагы этностук тарыхы, кыргыздардын аскердик иши, курал-жарактары ж.б. илимий маселелерди иликтөөдөгү жаңы баскычтар профессор Ю.С.Худяковдун илимий көз караштары, тыянактары аркылуу талданды; Энесай кыргыздары менен Теңир-Тоо кыргыздарынын этностук, маданий жана башка тарыхый жалпылыктары Ю.С.Худяковдун эмгектерин талдоо аркылуу изилденди; Ю.С.Худяковдун кыргыз таануу илимине кошкон салымын илимий талдоонун негизинде алгачкы ирет диссертациялык деңгээлде баа берилди.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациянын материалдары Кыргызстандын жана жалпы эле Борбордук жана Ички Азия, Теңир-Тоо, Энесай чөлкөмдөрүнүн орток жана айырмалуу тарыхтары боюнча жалпылама эмгектерди жазууда, заманбап окуу китептерин даярдоого көмөк берет. Ошондой эле, диссертациянын маалыматтары Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхынын тарыхнаамасы курстарын окутууда баалуу окуу материалы катары колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Алымкожоева Омурбека Жумадиловича на тему: “Вклад
русского археолога Ю.С.Худякова в кыргызоведение” на соискание
ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 –
Отечественная история**

Ключевые слова: Ю.С.Худяков, кыргызоведение, Центральная Азия, Южная Сибирь, енисейские кыргызы, вооружение, военное искусство, этногенез, этническая общность, археология, личностоведение.

Тенгир-Тоо, тюркоязычные народы, этническая культура, этнические процессы, тюрко-согдийский синтез, Великий Шелковый путь, городская культура.

Цель исследования: Исследование ключевых моментов жизни и творческой деятельности профессора Ю.С.Худякова (1947-2021), выяснение его вклада в современное кыргызоведение.

Объект исследования: Жизнь и научная деятельность выдающегося русского ученого, археолога и кыргызоведа, профессора Юлия Сергеевича Худякова.

Предмет исследования: Исследование многогранной деятельности профессора Ю.С.Худякова в области кыргызоведения как археолога, оружиеведа, этнолога и других аспектах.

Методы исследования: Были использованы биографический метод, метод формирования семейной истории, историко-сравнительный, хронологический, структурно-функциональный, историко-типологический и др. методы.

Научная новизна исследования: впервые в современной кыргызской историографии на диссертационном уровне были специально исследованы происхождение, основные моменты жизни и научная деятельность профессора Ю.С.Худякова; новые вехи в исследовании средневековой этнической истории енисейских кыргызов, военного дела и вооружения кыргызов и др. научных проблем, проанализированы через научные взгляды, выводы профессора Ю.С.Худякова; этнические, культурные и другие исторические общности кыргызов Енисея и кыргызов Тенгир-Тоо исследованы на основе анализа работ Ю.С.Худякова; впервые на диссертационном уровне, на основе научного анализа был оценен вклад Ю.С.Худякова в кыргызоведение.

Область применения: Научные положения и выводы диссертации могут быть широко использованы в написании истории Кыргызстана, обобщающих работ по общей и специальной истории Центральной и Внутренней Азии в целом, регионов Тенгир-Тоо (Притяньшанье), Енисей, в разработке учебных и учебно-методических пособий. Также данные диссертации могут быть использованы в качестве ценного учебного материала при преподавании курсов историографии по средневековой истории Кыргызстана.

Alymkojoev Omurbek Jumadilovich, majoring in the “History of the Fatherland”, presents a resume of the dissertation titled 07.00.02 - “Russian Archaeologist Yu. S. Khudyakov’s contribution to the Kyrgyz Studies” for the degree of Candidate of Historical Sciences

Key Words: Yu. S. Khudyakov, Kyrgyz Studies, Central Asia, Southern Siberai, Enesai Kyrgyz, weaponry, art of war, ethnogenesis, ethnic commonality, archeology, biography.

The purpose of the research: To study of the academic life, creative research and key activities of Professor Yu. S. Khudyakov (1947 – 2021) and explore his contribution to modern Kyrgyz Studies.

The object of the research: Biography and study of the academic findings of the prominent Russian scientist, archeologist and researcher of Kyrgyz Studies Professor Yuliy Sergeevich Khudyakov.

Subject of the research: Comprehensive review of the multifaceted activities of Professor Yuliy Sergeevich Khudyakov in the field of archeology, weaponry, ethnology and other areas of Kyrgyz Studies.

Research methods: biographical, family heritage modelling, historical-comparative, chronological, structural-functional, historical-typological and etc. methods were used.

The scientific innovation of the research: Professor Yu.S. Khudyakov's family heritage, highlights of his life and academic activities were studied for the first time at the dissertation level in modern Kyrgyz history; medieval ethnic history of the Enesai Kyrgyz, Kyrgyz military activities, weaponry and other evolving academic issues were examined through the views and conclusions of Professor Yu. S. Khudyakov; ethnic, cultural, and other historical commonalities of Kyrgyz and Tenir-Too Kyrgyz were studied by analyzing the works of Yu. S. Khudyakov; the contributions of Yu. S. Khudyakov to Kyrgyz Studies were explored through comparative scientific analysis and evaluated at the dissertation level for the first time.

Scope of application: The dissertation will contribute to preparing modern history textbooks and the overall academic research consisting of common and diverse history of Kyrgyzstan, Central and Inner Asia, Tenir-Too and Enesai regions. Additionally, the research will become a valuable teaching material for the medieval history of Kyrgyzstan university course.